

ЈОВО БАЈИЋ

**ПЕРУНОВ ТРАГ НА
ЛУПОГЛАВСКОМ
ЈЕЗЕРУ**

Далеко у западној Босни има варошица Купрес, близу далматинске границе. То је крај који ни у немањићко доба није био под српском државом. По купрешким планинама пратио ме је 1897. године један сиромашан српски сељак, неписмен, бедан, просед, погрбљен, скоро изгладнелог изгледа. Не зна ништа о свету. Туку га бриге о тешком свакодневном животу. Изгледало је да у његовој унутрашњости нема ничег другог осим оне мистичности, којом најпримитивнији сељак даје себи рачуна о Богу, небу, звездама, смрти, итд. Једанпут смо зановили у планини, и стицајем прилика провео сам с њиме у разговору скоро целу ноћ. Тада ми је, што иначе сме само на домаћем огњишту, поред ватре, међу својим најинтимнијим, открио своја дубока народна осећања, неке старе националне клице, које чине главну садржину његове душе и духовног живота. У овом сељаку има јасних и јаких српских осећања, и он своју земљу и заједницу са осталим Србима инстинктивно и дубоко воли. То се не може из њега ишчупати; силно је. Такав је и остали свет у овом северозападном, крајњем делу Босне. Код њега је могућно изазвати највеће националне напоре и пожртвовања.

Јован Цвијић, *О националном раду*, говор у "Колу српских сестара", 18. фебруара 1907.

ПРЕДАЊЕ О СВЕТОМ САВИ ЗАБЕЛЕЖЕНО НА ПРОСТОРИМА ГДЕ ЈЕ НЕКАДА ДЕЛОБАЛА ЦРКВА БОСАНСКА

Нема сумње да су најлепше легенде о светом Сави, са најстаријим митским слојевима и највише митске свежине, забележене на територијама које је некада захватала средњовековна држава босанска, баш тамо где је у Савино време, а и неколико векова касније, постојала самостална Црква босанска. И управо у тим легендама најбоље је одсликан Савин лик око кога су, како каже Војин Матић, концентрисана "традиционална решења која генерације родитеља нуде генерацијама деце у тренуцима кад им се, током развоја, појаве дилеме које прете да гомилањем страха угрозе напредовање".¹ Може се рећи без бојазни од претеривања, да је кроз та "традиционална решења" и вишеслојни лик светог Саве, из кога проговара мудар ди-нарски сељак, обичан калуђер, хришћански светац, претхришћански српски врховни бог и, негде дубоко у позадини -митски предак тотем-животиња, хроми вук, згуснуто огромно животно искуство што су га у нашем народу стварала хиљадлећа.

У већини тих легенди, за које се справом претпоставља да су настале пре њега, Сава је истиснуо своје претходнике, паганске богове, и супериорно заузео њихова места. У тим предањима, како примећује Веселин Чајкановић, он није "историјски Сава, син Немањин, него старинско српско божанство које је у српским легендама добило Савино име, а задржало своје старинске функције. Тај "свети Сава" путује по српским земљама, учи народ како ће да оре, да меси хлеб, да прави сир, да сеје лук, ослобађа људе од

власти ђаволове".² Али, он у народном предању, није истиснуо само претхришћанска божанства, него је на исти начин заузео места неких хришћанских светаца, па и самог Христа.

Легенде о светом Сави, са свом својом свежином, забележене у време када их је у народу било у изобиљу, допрле су до нас захваљујући једној акцији коју је у броју од 15. фебруара 1897. године покренула "Босанска вила". Тада се ондашњим српским интелектуалцима, учитељима и свештеницима, обратио књижевник Вид Вулетић-Вукосавић с предлогом "да покупимо приче о св. Сави, те да их шаљемо красној 'Босанској вили' у Сарајеву"/ Предлог је имао изузетан одјек: те године на страницама овог листа објављено је 66 легенди, а за пет узастопних година колико је акција трајала -више од 130. Тај апел прихватиће још један сарајевски часопис, "Босанско-херцеговачки источник", гласило српског православног свештенства, који ће те, 1897. године, објавити седамнаест легенди, а онда ће престати с таквом праксом. Предања о светом Сави, по угледу на "Босанску вилу", почеће после да објављују и други часописи.

Из готово свих делова Босне и Херцеговине, с територија које су некада биле у саставу средњовековне државе босанске, из Лике и Далмације насељених живљем из Босне и из других српских крајева стизале су легенде о светом Сави. Записивачи су бележили да су их записивали у Поповом пољу, Сарајеву, Стоцу, Прењу, Гацку, Требињу, Санском Мосту, Кордуну, Читлуку, Грачаници, Фочи, Бутмиру, Босанском Шамцу, Коњицу, Цетини, Љубињу, Винцу код Јајца, Јању⁴... Све ове чињенице не дају за право Владимиру Ћоровићу када тврди да је најживље предање о светом Сави било у источној Херцеговини.⁵ Истина, из тих крајева пристигло је највише легенди, али је у тим пределима због одређених околности, великих манастира и центара писмености, било највише писмених људи, па и читалаца "Босанске виле" који су се могли одазвати позиву Вида Вулетића-Вукосавића. Предање је, међутим, било

присутно не само код православних него и код муслимана,⁶ па и католика у Далмацији.⁷

Судећи по броју легенди које су пристигле из појединих крајева ондашње Босне и Херцеговине, где су се нашли способни записивачи, и биле објављене у "Босанској вили" и "Босанско-херцеговачком источнику", свети Сава у то време био је најомиљенији светац коме су приписивана сва добра овог света. Веровало се да је он благословио целу Босну: "Да Бог да и тамо родило и плодило; клијало и цвјетало; и блејало и мекало; и мукало и букало; и пуало и дувало".⁸ Онда је у ту земљу населио народ обративши му се: "Људи божји, ајте са мном, ја ћу вам показати гд^е се нећете патити од љутих невоља".⁹ Ишло се чак дотле да се веровало како он није мртав, него жив и да "и сада обилази сваку српску кућу, па, у којој се нашој кући зло и несрећа догоди, то је знак да се у тој кући не поштује Бог и божји свеци, а св. Саво се на то ражљути па учини какво зло тој кући не би ли се чељад поправила. А у којој кући све добро иде и напредује, то је знак да је том кућом и том чељади био задовољан и св. Саво, па је ту кућу благословио".¹⁰ Цела Босна и Херцеговина била је заветина светог Саве и постила је његов пост који је, како се веровало, штитио о срдобоље.¹¹ Зна се да је постојао сличан пост међу Србима у Хрватској, Банији и Лици.¹²

Догодило се тако да се на територији Босне, која је била самостална држава, са самосталном црквом, до највећих висина уздигне култ светог Саве, утемељивача суверене државе и оснивача друге цркве која је с Црквом босанском понекада била и у ривалским односима. Слава најомиљеније личности Немањића Србије, сама од себе, прелила се преко границе и разлила босанским просторима, где је свети Сава постао и остао најчешће помињани светац.

Овај феномен може нам објаснити и сам живот светог Саве, најмлађег сина моћног српског владара Стефана Немање, почевши од његовог бекства у Хиландар, монашења, монашења његовог оца и мајке, мирења завађене

браће, стварања српске аутокефалне цркве, путовања по народу, до смрти у Трнову у Бугарској и преноса моштију. Цео његов живот био је необичан и граничио се са фантастиком тако да за њега готово да и није требало смишљати посебне хагиографске легенде. Такав живот и дела донели су му популарност на целом Балканском полуострву, па и на територијама које је захватала средњовековна држава босанска, где је свети Сава лако ушао у народ, а за тај улазак, судећи по легендама објављеним у "Босанској вили", било је много предуслова.

Савину славу још за живота, како сведоче животописи, почео је да проноси народ, дајући му натприродну моћ. Такав начин популарисања једне личности био је знатно ефикаснији од пропаганде коју преко својих механизма може да покрене држава или црква. Најпознатији Савин биограф Теодосије бележи да, још док је Сава био жив, "и прости људи по кућама и они што по горама чувају стада кад помзу млеко не требаху сиришта већ је било довољно само да кажу: 'Савина те молитва ускисла!' - па да се одмах на ту реч сирење сирило, а млеко бивало кисело и веома добро".¹⁴ Слично предање крајем прошлог века забележено је у селу Сјера код Фоче⁴ и у Пљевљима¹⁵ где се говорило како је свети Сава благословио Босну како би се у њој сирило и киселило млеко. Готово идентично веровање чује Тихомир Ђорђевић у југозападној Босни, у Јању, где се такође сматрало "да се за кисело млеко, сир и хлеб знаде само тамо докле је допро св. Сава. Када се стоци врацбинама одузме млеко, онда се врацбина отклања оваквом молитвом: "Помози госпде Боже и свети Саво и света пречиста Богородице! Прво крвама млијеко бану, нег ја дану. Иде војска широкијем путем, још ширијем тече ријека, носи њима доста лијека и млијека. Иде на војску море и Думорје и са њима Јован и Остоја и ш њима кућни довратак, млијечни повратак. Одоше, табор учинише; чисто, право, канда је сад од мајке пало. Амин".¹⁶

Мотив кишељења и сирења млека молитвом светог Саве одржао се, дакле, у временском распону од шест векова,

што сведочи Теодосијево "Житије светог Саве", написано крајем тринаестог века и легенде забележене крајем прошлог века у три различита дела Босне. Ово веровање је, очигледно, још за живота светог Саве било толико укореењено да га ни потоњи векови нису могли избрисати. Припадало је по свој придици паганском божанству које је пре појаве светог Саве било омиљено у народу. На сличан начин одржала су се и друга веровања која се у суштини не разликују много од предања везаних за врхов-на божанства у сродним религијама (Диониса, Орфеја, Озириса, Димитру, Водана, Донара). И ти богови, као и српски Дабог, односно свети Сава, "путују по свету, боре се са остацима првобитног хаоса, поцижу културу, уводе ред".¹⁷ У свим тим примерима реч је о родоначелнику "који је, тим самим што је створио један народ, дужан да га материјално и морално подиже".¹⁸ Има мишљења да су легенде о светом Сави још старије, и да су пре тога приписиване митском претку животињи, хромом вуку и да потичу чак из неолита.¹⁹

Све ове чињенице чине неодрживом тезу Владимира Ђоровића, који је сматрао да су се те легенде зачеле под непосредним утицајем српске хагиографске књижевности и да у њима има "врло мало ствари и казивања чији би извор ишао непосредније од тих списа".²⁰ Тешко би се, наиме, могло поверовати у тврдњу да су калуђери, тамо негде у Јању, у југозападној Босни, успели да засеју причу о кишељењу и сирењу млека и да је она у народу тако лако запамћена. Још теже је поверовати да је иједно свештено лице, које је до краја прошлог века деловало у овим крајевима, далеко од великих манастира, икада чула за Теодосијево дело.

Има још разлога што су се на територији коју је некада заузимала средњовековна држава босанска и где је деловала Црква босанска сачувале бројне легенде о светом Сави, с отиском врховног српског прстхришћанског бога. Један од основних разлога лежи у самој природи Цркве босанске. Та црква, највероватније од првих њених дана,

држала се источног обреда, њени свештеници носили су народна имена, а обреди су се, као у српској православној цркви, изводили на народном језику.²¹ Овде се, по свој прилици, проповедало онакво хришћанство како су га иза себе оставили први хришћански проповедници, Методијеви ученици. Био је то, у ствари, својеврсан синкретизам хришћанства и старе словенске религије, где су толерисана и стара претхришћанска божанства. За све време свога постојања та црква је успешно одолевала утицајима са стране баш због тога што се није знатније мењала ни прилагођавала новим временима. Нема података ни о каквој темељнијој реформи какву је, рецимо, свети Сава извео у Српској цркви у Немањића држави, нити су забележени покушаји чишћења вере од примеса старе религије што је на територији Босне, међу својим верницима, често чинила католичка црква. За све време постојања ова црква није имала јачих теолошких центара, нити каквог већег црквеног ауторитета. Ретки су њени великодостојници који су иза себе оставили само име, а најпознатији од њих, гост Радин Бутковић, службеник херцага Стефана Вукчића Косаче, остаће запамћен не као црквено лице, него као дипломата.

Није, дакле, било тешкоћа да на тај простор процре култ и име светог Саве, поготово што за то нису постојале ни језичке, ни националне, ни религијске баријере. У таквој цркви могла су се очувати стара веровања и прилагодити новим условима, а притајени врховни пагански бог преузети ново, Савино име и с њим продужити своје присуство и трајање још за шест векова.

Популарност светог Саве у средњовековној држави босанској подгрејаће и крунисаће најмоћнијег босанског владара, краља Твртка Котроманића, које је обављено 1377. године у манастиру Милешеви, где су почивале мошти светог Саве.²² И Сам Стефан Вукчић Косача, један од најмоћнијих босанских великаша радо ће истицати своју титулу - "херцег од светог Саве".²³ Велику улогу у одржавању култа светог Саве имаће и његове мошти које су

чуване у манастиру Милешеви. Оне су кроз неколико векова у народној свести представљале претка који је, како каже Димитрије Богдановић, за све време, а посебно у најтежим годинама турског ропства, био "неко близак, а добар, коме се можеш обратити без посредника као свомс".

После пада средњовековне државе босанске нестаће и самосталне Цркве босанске, која ће се сама по себи слити у Српску цркву и званично ући у састав обновљене Пећке патријаршије, која такође није имала могућности да на територијама што су припадале средњовековној Босни заведе неке реформе, нити да почне организовано да делује, ширећи култ српских светитеља. Све се то одвијало спонтано. Из сачуваних докумената види се да се за све време турске владавине црквени живот у овим пределима одвијао традиционално и по некаквој инерцији.

Свети Сава преузима улогу и изглед врховног паганског бога онако како га је народна уобразиља замишљала у последњој његовој фази, у тренуцима када је стара вера узмакла и када је почела да се ломи пред налетом хришћанства. То божанство имало је људско обличје, јавља се најчешће као просјак са "шљаком" у руци, а такав штап у народном веровању има велику моћ.²⁴ Наследиће вероватно и пратиоце тог божанства: петла, симбол "бога светлости и сунца",²⁷ који је био "атрибут светог Саве, као што је орао атрибут Зевсов, а сова Паладе Атине"²⁸, коња који је јавља као демон доњег света,²⁹ пса који такође има везе са светом мртвих³⁰ и мачке која је у народном веровању повезана са царством мрака.³¹ Уз животиње су и биљке пратиоци: бели лук (сарансак, сријемош, стримуж) који штити од свих злих сила и болести³² и купина која се од давнина, код већине народа, сматра светом биљком.³³

И у легендама забележеним на подручјима где је некада деловала самостална Црква босанска препознатљива је веза светог Саве и вукова, а у тој вези је и језгро око кога ће се доцније развити предање о српском врховном божанству. Свети Сава је, "према старинским схватањима срп-

ског народа, заштитно божанство вукова, или 'вучји пас-тир', а то значи друпш речима да је у српском паганизму постојало вучјс "• >/канство, чије су функције доцније пренесене на светчм (;шу".¹⁴ То божанство је уствари у најстаријој фази био сам вук који је "као тотем животиња на неки начин отслотворио представе о тотем претку који својом магичном моћи чува племе од опасности".³

Веза светог Саве и вукова присутна је и у предању које је у североисточној Босни записао Миленко С. Филиповић, који истиче да је и тамо "позната приповетка како св. Саво дели вуковима плен: у Тршићу код Зворника веле да је св. Саво као курјачки цар. Даље се прича о вуку коме је одредио човека који је био на крушци".³ У једној легенди забележеној у Црној Ријеци код Фоче каже се да је свети Сава створио вука, претворивши у њсга свога пса који му је претходно појео овцу мезимицу.³ Забележено је и такво предање да је вук био тако "жестоко и брзо звијере да му није могло ништа утећи нити се одбранити" па га је светац укротио ударивши га свиралом по задњим ногама, чиме му је преполовио снагу и брзину.³⁸

Занимљив детаљ који се јавља у легендама о светом Сави је жртвовање, клање, а онда -печење деце! Овакви нризори умногоме подсећају на познату старозаветну сцену када Аврам, на Божји захтев, без икаквог противљења, пристаје да закоље и као жртву спали сина Исака. Чини се да поменута библијска легенда није имала пресудан утицај на формирање оваквог предања, него се у овом случају ради о сећању на прадавна врсмена када су "бацана слаба деца с брда као што је хеленски мит о Хефесту. Нијс ли ту реч о посвећивању и нарочитом типу жртве бацањем".³⁹ Поред бацања жртвована деца су и спалИивана како би се тим чином посветила.⁴⁰ Има и таквих тумачења да су и српском Дабогу приношене људске жртве.⁴¹

Дечје жртве свети Сава узима од честитих сиромашних родитеља који, по правилу, живе у таквој немаштини да чак ни госта немају чиме да почасте. Ненајављено им долази на конак и тражи да му дају мушко дете да га закоље

и испече за вечеру. Родител^и без речи испуњавају његов захтев, а светац хладнокрвно ради оно што је наумио, узме "нож, замахне и одсјече главу дјетету".¹² Другом приликом као просјак, сав у ранама и крастама, долази сиромасима у кућу, а они такође немају чиме да га погосте те Сава затражи дете да га закоље и његовом крвљу испере и зацели ране.⁴³ Понекада унапред планира жртву те честитог старца, нежењу, жени младом девојком која му рађа сина, затим непозван долази, крсти дете, па га узима као жртву и сгавља у ужалену пећ.⁴⁴ Сва заклана деца коју свети Сава ставља да се пеку, оживе у пећи, сјаје светачким сјајем, а онда доносе богатство и благослов својим родитељима.

У народном предању о светом Сави, забележеном углавном у западним крајевима Босне, сачуване су представе о доњем свету и о одласку међу мртве, што подсећа на слична предања код семитских и индоевропских народа, на "велики циклус митова о силаску овог или оног божанства или хероја у доњи свет, или уопште о идењу на онај свет. У доњи свет силази се још и у вавилонској народној књижевности, Астарта; код Грка Одисеј, Орфеј, Херкул, код Римљана Енеја".⁴⁵ Овај мотив постојао је и у роману о Александру Великом који је у средњем веку био популаран и у нашим крајевима, али то дело није имало готово никаквог утицаја на формирање представе о свету мртвих.⁴⁶

Најважнији атрибут доњег света су мишеви који у српском веровању престављају душе предака.⁴ Тамо свети Сава залази с петлом, мачком и коњем који у нашем народном предању имају везе с мрачном земљом и који ће му помоћи да савлада све препреке које искрсну у свету мртвих, да завара гониоце и да се отуда врати.

Врховно божанство доњег света је свети Паво који је некада када "је био један закон српски на цијелој земљи" био брат светог Саве. Онда, по првој варијанти ове легенде, Паво обрије браду и оснује посебну веру - "крањску", а затим се покаје што је то учинио те побегне у мрачну

земљу да окаје своје грехе. Сава крене за њим да га отуда врати.⁴⁸ И у другој варијанти Паво брије браду, оставља своју веру, а оснива католичку. Потом проклиње горњи свет да се у њему "не може ништа ни множити ни плодити", па бежи у доњи свет. Свети Сава крене за њим да скине клетву.⁴⁹ И у трећој варијанти свети Паво преводи народ у католичку веру, а свети Сава му се супротставља, а онда, некако немотивисано, одлази у Павину кућу смачком и петлом, а домаћин га не препознаје па га оставља у соби с мишевима.⁵⁰

Посебно је занимљива једна легенда, забележена у северној Босни, где се говори како се свети Сава обрео у некаквој "пустињи" и свратио у једну кућу на конак, а тамо - пуно мишева. "Свети Сава помоли се Богу, скиде рукавицу с руке, баци је, а од ње се створи мачка. Скиде другу па баци, док се од ње не створи друга мачка, па обје навалише на мише".⁵¹ И овде је, очигледно, реч о силаску у доњи свет, одакле је таксфе морао да бежи, а од гонилаца га на крају спасава река Сава,² која би овом приликом могла бити исто што и река Стига у грчкој митологији која тече доњим светом.

Није тешко одгонетнути зашто је народ у Босни, и то баш у оним крајевима изложеним агресивнијим насртајима католичанства, извукао из свог сећања предање о одласку у доњи свет и приписао их светом Сави. За то би се могло потражити крајње рационално објашњење: именом светог Саве и старим веровањима народ се бранио од превођења у католичанство и унију. Кључна личност доњег света, свети Паво, представља, како сматра Владимир Ћоровић, редовника католичког реда павликина који су у тринаестом веку, с мало успеха, деловали у Босни, али и католичког емисара Павлина Демеског који је у седамнаестом веку покушао да у овим крајевима уведе унију.⁵³

Свети Сава у народном предању јавља се и као божанство вода. Веровало се, наиме, да "по његовој вољи, додиром свог магијског штапа или штаке, или самом молитвом може извести воду из камена или земље". Многи извори

су по њему добили име, а народ је био уверен да се на тим водама "добива животна моћ, да се лече многе болести".⁵⁵

Једна легенда забележена у Загорју код Фоче каже да су по земљи ходали "Бог и свети Саво, гдје год су ударили штапом, оданле је потекла вода. Отуда су потекле све воде на свијету".⁵⁶ Захваљујући свечевом штапу вода је потекла из свих 377 врела на планини Трескавици на којој је свети Сава чувао овце са својим чобанима, па кад ожедне он "удари ома штапом по стијени, и гдје год удари - врело провре и воде доста".⁵⁷ На сличан начин настало је и Дријенско врело у близини Габеле, где је уморан и жедан светац сео да се одмори у хладу дрена, а кад је, да би утолио жеђ, ударио штапом испред себе по земљи - потекла је вода.⁵⁸

Није свети Сава једино стварао изворе, него је одређивао и токове река; његовим стопама потекла је и Требињчица у Поповом пољу, а када је он стао и забио штап у земљу, стала је и река. Затим је неко крадом извукао из земље свечев штап и на том месту вода се разлила па због тога и данас плави поље.⁵⁹ По Савиној жељи настала је и река Сава да би га раздвојила од гонилаца и помогла му да побегае из доњег света. По њему је добила име - Сава.⁶⁰

Поред извора и река свети Сава је стварао и језера, која су настајала да би потопила села, чиме би била кажњена изопаченост и себичност њихових житеља. Црно језеро на Дурмитору настало је на месту где је био манастир чији су калуђери оптужили светог Саву да им је украо петла.⁶¹ У другој легенди, записаној тринаест година раније, каже се да је на месту Црног језера било село у ком су живели опаки људи.⁶² И Борачко језеро на планини Прењу настало је као последица Савиног гнева који је проклео село Борке да нестане под водом због тога што га нико не хтеде да прими на конак.⁶³ По другој легенди, то језеро настало је на месту где су били двори проклетог Гавана, који је закидао свима око себе, а није знао за милосрђе ни милостињу.⁶⁴

Догађало се да свети Сава, не само што ствара него и узима воде, кажњавајући себичне и немилостиве људе. Тако је поступио и у Подвележју, где га, жедног путника, не напојише водом, на шта уследи његова клетва: "Које год овђе било живо врело, да Бог да свако пресушило, те народ из села доста муке видио доносећи себи воду и свом благу".⁶⁵

Свести Сава стално путује, најчешће као просјак, просјачким штапом у руци. При томе залази у домове и села стављајући на пробу гостољубље, милосрђе и друге врлине, не само појединаца него и домова и села. Овакво путовање по народу представља пример *шеофаније*, познате и код других народа, када се "божанство или демон јавља обично као незнатан и неугледан човек, најчешће као путник и просјак". А веровало се да "сваки просјак може бити прерушено божанство",⁶⁷ због чега су и народи који су у ово веровали били гостољубиви. Гостопримство се исказивало заједничким обедом који је имао за циљ "да се склопи савез између човека и божанства".⁶⁸

Према милосрђу и богобојажљивости коју појединци и села испоље према свецу, Сава, на лицу места, одрезује награде и казне. Доброту обилато награђује, а себичност сурово кажњава. Једно село где су сељаци наговорили децу да на њега, просјака, пусте вашке, кажњава глађу, празним кошевима за жито, док суседно село где су га лепо примили и уделили му милостињу благосиља: "Бог благословио ваше кошеве!".⁶⁹ У блато под Кошћелом утонуло је цело село само због тога што му није пружио гостопримство.⁷⁰ На сличан начин светац се понео и у Подвележју где су некада живели људи "српског закона", који га не примише на конак. Гостопримство му указа сирота удовица, једина Туркиња у томе селу, због чега је уследио благослов: "Овдје теби било добро и свој твојој дјечи, овдје све турско било",⁷¹

Није свети Сава исгискивао само паганска божанства у народном предању, него је то чинио и са хришћанским свецима. Забележене су две варијанте легенде у којој се он

јавља уместо старозаветног Мојсија, а прогањани јеврејски народ заменили су Срби које у првој варијанти прогони арнаутски цар Фираун са својим поданицима Арнаутима,⁷² а у другој цар Вираун.⁷³ Онда, као и у четрнаестој глави Друге књиге Мојсијеве, Сава у бекству са својим народом стиже до мора, часним крстом и штаком исушује воду и проводи Србе по сувом морском дну. За њим у стопу, као и у библијској причи, иду гониоци, изнад којих се склапа море и у коме заувек нестају.

У једној апокрифној легенди где се говори о прогону Христа, забележеној у Бутмиру код Сарајева, која је својевремено била позната широм Босне, свети Сава је заменио Сина божјег. Гониоци и сцене гоњења остали су исти. Од Ијуда, који су му за петама, Саву крије поједино дрвеће и животиње. Према напору који су уложили да га сакрију бивају проклет и благословени: јасику светац проклиње да вечито трепери, коња да стално једе, а да се никада не може најести, а овцу благосиља да буде "најмилија и најбољачовјеку" животиња.⁷⁴

Има, међутим, и таквих легенди које приказују светог Саву као правог хришћанског свеца који чини чуда. Јавља се "сав у златном одијелу, са златним крстом у руци, па се сије као сунце жарко". Карактерише га хришћанско милосрђе па прашта човеку који је "био јако злогворан и богопсовац" и спасава га од ђавола из залеђине Коране. Овде не изостаје ни хришћанска дидактичност: светац опомиње грешника да више не сме да греша.⁷⁵

У легенди забележеној у Сарајеву свети Сава показује моћ хришћанског свеца на једној историјској личности, фанариотском владици Калнику, који је седио на столици дабробосанских митрополита од 1802. до 1812. године и остао код народа у рђавом сећању.⁷⁶ Због потцењивања српског свеца уочи празника Светог Саве владика туђинац бива опоменут ватром која се ноћу упалила изнад његовог кревета.⁷⁷ Овде се, дакле, светац не јавља директно, него своју моћ испољава индиректно.

И у предању забележеном у западним крајевима које насељава српски народ изражене су везе светог Саве са свим видовима човековог живота и рада, па и са занатима. Веровало се, наиме, даје и сам Сава "знао многе занате".⁷⁸ Овакво веровање је разумљиво ако се има у виду да је и Дабог, кога је свети Сава наследио, "по превасходству бог проналазач".⁷⁹ Али, добрим делом, та веза са занатима, како сматра прота Ст. М. Димитријевић, плод је "стварног његовог препородилачког, општекултурног па и привредног и занатског рада".⁸⁰

Управо у тим легендама јавља се једно ново Савино лице где он више није паганско божанство, ни хришћански светац, него изузетно мудар динарски сељак који, с посебном дидактичком интонацијом, преноси знање на своје потомство. Чини то онако како су то вековима чинили стари динарци васпитавајући свој подмладак. Тај наук је везан за свакодневне послове сељачког, сточарског живота: ткаљу учи да чунак провлачи кроз нити с обе стране и обе руке;⁸¹ шваљи показује како да окрене врх игле приликом пробадања платна;⁸² орачу скреће пажњу како да приликом орања прави разор;⁸³ сељацима показује како се прорезују прозори на кући да би кроз њих продирала светлост;⁸⁴ учи људе како да суше пастрмку;⁸⁵ даје упутства како се уз пост лови риба и припрема за јело;⁸⁶ показује како се на кошуљи прави прорез кроз који се провлачи глава.⁸⁷

Свети Сава не напушта своје ученике, него прати њихов рад и понашање и захтева крајње поштен однос према наученом занату. И баш према том односу родоначелника заната према свом послу, поједина занимања ће добити благослов и казну. Посебно ће строго бити кажњена лаж и лакомисленост. Дунђери су тако, због једне лажи коју је њихов родоначелник изрекао пред светим Савом, кажњени вечитом беспарицом,⁸⁸ ткаља због неискрености тиме што ће се њен вишемесечни рад моћи ставити под мишку.⁸⁹ Због лакомислености маја (домаћица) имаће мање млека у лонцу.⁹⁰ Ћурчија ће у свом послу показати иск-

реност па ће му, захваљујући Савином благослову, ти послови донети много новца,⁹¹ а видеће се и плодови честитог тежачког рада.⁹²

У легендама у којима се надмудрује с ђаволом свети Сава се још више удаљио од паганског бога ихришћанског свеца. Ту је он заправо "добрио изглед паметног и лукавог, а ђаво приглупог и злог сељака".⁹³ Њих двојица се сгално надмећу у вештинама у којима се иначе надмећу и динарски сељаци, а опште симпатије су на Савиној страни.

Ђаволова глупост долази до изражаја када свети Сава, док путује кроз планину, ствара плодове који ће им утолити глад. Ђаво увек бира први, па због своје ограничености упире прст погрешно у "оно над земљом", бобице од кромпира, док Сави остају плодови под земљом. Други пут опет узима "оно под земљом", корен винове лозе, а оставља грозд.⁹⁴ Захваљујући мудрости која се састоји у игри двосмислених речи светац узима и људима поклања велики ђаволски изум - воденицу.⁹⁵ (Ова легенда јавља се у више варијанти). Црни враг је побеђен и онда када се са светим Савом такмичи у чобанским вештинама: јављању оваца и коза уз планину.⁹⁶

Има тренутака када се приповедач легенди заборави и светог Саву сасвим поистовети са својим сељанима. Неће се устезати да каже: "Свети Саво из малена чувао хајван, те је био вазда послушан и користан". У једној легенди неки сиромаш "идући кроз планину чује ће неко сијече дрва, па се упути право онако ће се сијекло, кад тамо дошо, нађе св. Саву ће сијече дрва".⁹⁸ Понекада се приповедач до те мере опусти и ослободи богобојажљивости на почне да везе причу: "Тако ти се једне нећеље упути св. Саво у механу која је била пуна свијета, па улежавши унутра рече: 'Помоз Бог, добри људи!'"⁹⁹

Изједначавање светог Саве са приповедачевим савременицима, сељанима ипак су реткост, а једна од главних његових особина је "јака склоност ка гневу и готовост да кажњава",¹⁰⁰ по чему се не разликује од других врховних богова у сродним религијама који су најчешће "немилос-

тиви, нервозни, увредљиви".¹⁰¹ Од деведесет осам легенди о светом Сави, које је у својој збирци објавио Владимир Ђоровић, Чајкановић је избројао да се у четрдесет две јавља свечев гнев, "недовољно мотивисан, неоправдан" после чега следе престроге неправедне казне.¹⁰²

Легенде о светом Сави, забележене на просторима на којима је некада деловала самостална Црква босанска, имају још нека обележја: кроз њих зрачи дух људи динарског подручја који су свеца подешавали своје обличју, а ти су људи, како каже Јован Цвијић, живог духа и танане интелигенције, обдарени живом и разноврсном осећајношћу, они се често поводе за својом маштом која је често жива и богата, као и за првим импулсима одушевљења и срцбе".¹⁰³ У тим легендама свети Сава често реагује као и динарски човек. А иза таквих поступака уједно се крију и најстарији митски разлози који своје нити вуку из самог језгра заједничког, индоевропског мита.

У тим легендама свети Сава је доживео најпотпунију књижевну обраду, какву није доживела ни једна историјска личност стасала у српском народу. Први праисконски митски потези Савиног лика повучени су још за његовог живота, да би тај портрет, кроз векове искушења и страдања када је колктивна инспирација долазила до посебног изражаја, био употпуњаван новим поетско-митским сликама изузетне снаге и лепоте. Свака од тих легенди представља у ствари каменчић уграђен у мозаик изузетно сложеног Савиног лика.

На срећу, те легенде су забележене на време када су митска врела у народној свести избацивала јак кључ. Бележили су их понекада једва писмени људи који нису имали појма о значају изворног казивања. Такви су, да би осавременили текст, често насилно убацивали неке своје моралистичко-дидактичне ставове. А у часописима где су објављиване није било тако снажне редакторске руке која би им вратила аутентичну снагу и изворност. И поред тога, ни овако им се не може порећи изузетна уметничка сугесивност, лепота језика и казивања.

Забележено предање о светом Сави чека расуто углавном у листовима и часописима који су излазили крајем прошлог и почетком овог века. Још увек му се не знају праве размере. Било је додуше неколико покушаја да се део тог предања систематизује, али ни један од њих није пружио праву представу о светом Сави коју је народ створио ван црквених канона. Тај обимни посао чека будуће истраживаче који би, пре свега, морали да прикупе све легенде, валоризују их, систематизују, а онда научно обраде. Не би се требало устезати, тамо где је збиља неопходно, ни од извесних редакторских захвата. Тек када овај посао буде окончан, указаће се у једном новом светлу потпун лик светог Саве кога је, на свим просторима где је живео, српски народ клесао и брусио вековима.

НАПОМЕНЕ

1. Војин Матић, *Заборањена божанства*, Београд, 1972, 95.
2. Веселин Чајкановић, *Миш и религија V Срба*, Београд, 1973, 198, 199.
3. "Босанска вила" (скраћено БВ), година 1897, број 3, страна 41.
4. Легенде из Вишица и Јања саопштио је Ђоровићу Тихомир Ђорђевић, види Светозар Ђоровић, *Свеши Сава у народном предању*, Београд, 1927, 199, 200, 245, 246.
5. Жоровић, исто дело, X.
6. Тихомир Ђорђевић, *Свеши Сава и наши муслимани*, Политика, 6, 7, 8, и 9, јануар, 1935.
7. Андрија Качић-Миошић, *Разговор угодни народа словинскога, Писма од чешири свема имгњака*.
8. БВ, 1989, 10, 153.
9. БВ, 1901, 5, 95.
10. БВ, 1901, 10-11, 212.
11. Миленко С. Филиповић, *Свеши Сава у кулу и предању у северно-источној Босни*, Братство, XXX, Београд, 1939, 23, 24.
12. Ђоровић, исто дело, X.
13. Теодосије, *Жишје свешог Саве*, Београд, 1984, 112.
14. БВ, 1897, 22, 343.
15. БВ, 1897, 19, 295.
16. Ђоровић, исто дело, 245, 246.

17. Чајкановић, исто дело, 314.
18. Исто, 314.
19. Матић, исто дело, 64.
20. Ђоровић, исто дело, XII.
21. Сима Ђорковић, *Исхорија средњевековне државе босанске*, Београд, 1964, 50, 51.
22. Исто, 137.
23. Исто, 286.
24. Димитрије Богдановић, *Улога цркве у исхорији српског народа*. Православље, број 465-466, 1-15. август 1986, страна 15.
25. *Преглед биљезака или извора о дабробосанским миширополицима од миширополици Х. Саве*, Источник, Сарајево, 1989, број 1, страна 8-14, 2, 19-23, 3, 40-45, 4, 55-58, 5, 70-72, 6, 8-85.
26. Ш. Кулипић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски мишолошки речник*, Београд, 1970, 310, 311.
27. Исто, 234.
28. Чајкановић, исто дело, 381.
29. *Српски мишолошки речник*, 170.
30. Исто, 231.
31. Исто, 200.
32. Исто, 22, 23.
33. Ђоровић, исто дело, 248.
34. Чајкановић, исто дело, 321.
35. Матић, исто дело, 64.
36. Миленко С. Филиповић, исто дело, 19.
37. *Босанско-херцеговачки исхорици* (скраћено БХИ), Сарајево, 1897, број 6, страна 232.
38. БВ, 1897, 3, 42.
39. Матић, исто дело, 74, 75.
40. Исто, 74, 75.
41. Чајкановић, исто дело, 425.
42. БХИ, 1897, 4, 233, 234.
43. БВ, 1898, 10, 153, 154.
44. БВ, 1901, 10, 350.
45. Веселин Чајкановић, *Свешти Сава у народним приповешкама*. Богословље, X, 1935, 142.
46. Исто, 124.
47. Исто, 123.
48. БВ, 1897, 11, 168, 169.
49. БВ, 1897, 12, 186.
50. БВ, 1989, 13, 202.
51. БВ, 1903, 13, 257.
52. Исто, 257.
53. Ђоровић, исто дело, 238.
54. Исто, 250.
55. Иван Божић, *Свешти Сава у предању*, Међународни научни скуп: Сава Немањић - свети Сава, историја и предање, децембар, 1976, Београд, 1979, 394.

56. БВ, 1901, 1, 15.
57. БВ, 1901, 15, 279.
58. БВ, 1897, 6, 88.
59. 1897, 17, 263, 264, 265.
60. БВ, 1897, 12, 186.
61. БВ, 1897, 12, 186; БВ, 1903, 11-12, 257.
62. БВ, 1890, 10, 154.
63. БХИ, 1897, 4, 344.
64. БВ, 1890, 10, 154.
65. БВ, 22, 343.
66. Чајкановић, *Миш и религија у Срба*, 141.
67. Исто, 141.
68. Исто, 145.
69. БВ, 1897, 6, 87.
70. БВ, 1897, 6, 87, 88.
71. БВ, 1897, 10, 152.
72. БВ, 1897, 15, 247.
73. БВ, 1898, 14, 252, 253.
74. БХИ, 1897, 6, 234, 235.
75. БВ, 1897, 15, 247.
76. Источник, Сарајево, 1898, 6, 83, 84.
77. БВ, 1899, 5, 70.
78. БВ, 1898, 11, 167.
79. Чајкановић, *Миш и религија у Срба*, 404.
80. Прота Ст. М. Димитријевић, *Свешти Сава у народном веровању и предању*, Београд, 1926, 17.
81. БВ, 1897, 5, 74.
82. БВ, 1897, 5, 74.
83. БВ, 1897, 10, 152.
84. БВ, 1897, 20, 311.
85. БВ, 1897, 20, 311.
86. БВ, 1898, 11, 166.
87. БВ, 1899, 9-10, 129.
88. БВ, 1897, 4, 56.
89. БВ, Исто, 56.
90. БВ, Исто, 56.
91. БВ, Исто, 56.
92. БВ, 1897, 10, 152.-
93. Војислав Ђурић, *Лик свештог Саве у књижевности*, Међународни скуп: Сава Немањић - свети Сава, историја и предања, децембар 1976, Београд, 1979, 226.
94. БВ, 1897, 17, 246.
95. БВ, 1897, 20, 328.
96. БВ, 1898, 12, 186.
97. БВ, 1897, 3, 42.
98. БВ, 1901, 3, 53.
99. БВ, 1901, 10-11, 211.
100. Чајкановић, *Миш и религија у Срба*, 310.

101. Исто, 311.

102. Исто, 310.

103. Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, *Психичке особине јужних Словена*, Београд, 1966, 326.

ПЕРУНОВ ТРАГ НА ЛУПОГЛАВСКОМ ЈЕЗЕРУ

Изгледа да су се у чину купања у Лупоглавском језеру¹ на Купрешкој висоравни, 2. августа на православног Светог Илију, сачували трагови прастарог обреда посвећеног Перуну. Обред се обављао у језерском плићаку а изводили су га наги купачи, тражећи здравље у води за коју се веровало да је тога дана лековита и да лечи све болести.

Сваке године, све до пред рат што је избио 1992. године, на Купрешком пољу православног светог Илију славили су на три места: код равањске и благајске цркве (на два супротна краја висоравни) и на Лупоглавском језеру, код села Кукавица. Док су се код цркава у Равном и Благају окупљали само православни, на Лупоглавско језеро стизали су и православни и муслимани. Први су се веселили целог дана, а други само поподне.

Ниједан верски празник на Купресу није се тако масовно обележавао као Илиндан. Изгледа да је то тако од давнина, што потврђује и један дефтер клишког санџака из 1574. године где се каже да је свака хришћанска купрешка кућа морала да плаћа порез на "панађур Светог Илију",² што, опет, значи да је овај светитељ и раније, у време средњовековне државе босанске, био масовно слављен. И не само тада.

Доскорашње славље крај језера је, по свој прилици, само бледи одсјај великог обреда који се некада давно овде обављао, по доласку Словена у ове крајеве. А да су се они овде одавно одомаћили сведоче и имена неких планина у околини: Троглав, Виторог, Словин, Перун³... Висови носе

имана словенских паганских богова, што је знак да су их добили пре него што је овамо стигло хришћанство.

О давнашњем присуству Словена у овим крајевима сведочи и Дукљанинов помен Борове главе (Борове планине) и неки га везују за истоимено узвишење које се уздиже југозападно од Купрешке висоравни, изнад Ливна. Овде је негде, подсећа Реља Новаковић на мишљење неких историчара, почетком десетог века могла бити граница између најстарије српске и хрватске државе⁴.

Купрешки предели, који се уздижу 1.200 метара изнад мора, оскудни у сунчевој топлоти, богати четинарским шумама, изворима, чак и мочварним теренима, подсећали су Словене на стару постојбину. Новом поднебљу лако су се могли прилагодити и људи и њихови богови.

Значајан разлог поштовања светог Илије је, између осталог, и у томе што је он у хладним купрешким пределима симбол сунца које никада не пече и врхунца кратког лета. Овде се не зна шта значе несносне летње врућине. У умереној 1912. години, како наводи Боривоје Ж. Милојевић, просечна летња температура у јуну, јулу и августу износила је свега 14,2 степена Целзијусова⁵ и "услед велике апсолутне висине и релативне близине Јадранског мора, знатна је годишња количина воденог талога".⁶

Водени талог се у летњим месецима, као по правилу, изручује заједно с олујама праћеним муњама изузетно јаким грмљавинама и ударима грома; не прође лето а да гром не погоди човека или стоку, запали зграду или стог сена, расцепи дрво...

Можда је грмљавина највише допринела да Словени, по доласку из своје старе постојбине, највише поштују Перуна, а када су прешли на хришћанство - од свих сватаца светог Илију. Паганског бога и хришћанског свеца, баш због тих громова, нису заборавили, нити напустили ни купрешки муслимани.

Та грмљавина, дакле, сваког лета подсећала је купрешке муслимане на светог Илију Громовника и на веру коју су оставили преласком на ислам. Преко овог празника

они, у неку руку, одржавају везу са својом старом прехришћанском религијом. Свети Илија је и код овдашњих муслимана замењен Алуђином, а "популарном узречицом 'До подне Илија, од подне Алија' - како објашњавају муслимански теолози - желило се да укаже на предисламско поријекло босанских Муслимана, али да се нађе и оправдање за светковање Алуђина".⁷

Купрешки муслимани верују да су свети Илија и Алија заједнички задужени за кишу. Када наступе летње суше, онда они окривљују Илију: "Свакојутро Алија пита Илију: Куда ћемо, болан, данас с кишом? Илија одговара: Куда и јуче. Пијан Влах па не зна шта говори и сваког дана пушта кишу по истом мјесту. Тако нека села сваки дан имају кишу док друга скапавају од суше."

Овдашњи муслимани, како је прибележио Миленко Филиповић, верују и то да градоносне облаке води једноок мелек (анђео), који их, ако чује да се учи езан (молитва), скреће у страну, а кад грми - то се мелек оглашава. Православни, међутим, верују да олујним облацима управља свети Илија и да је грмљавина тутањ његових кола⁸.

А на Светог Илију, или Алуђина, на обали Лупоглавског језера и православни и муслимани, иако практично измешани, прослављали су празник одвојено, свако за себе. И весеље је одвојено. Православна младеж би играла и певала целог дана док се муслиманске песме огласе и кола крену тек када прође подне. Посматрачи који припадају другој вери своју радозналост могу задовољити само с одстојања.

И муслимани у Гацку, према Сими Тројановићу, такође су, окупљајући се крај воде, светковали Светог Илију крај врела Сапет у близини куле Фазлагиха, а они из Сарајевског поља тога дана су долазили код извора у Кисељаку где би их се, крајем прошлог века, скупило и по три хиљаде.⁹

Алуђин се раније славио и у крајевима који се граниче с Купрешком висоравни. И за муслимане у суседној Рами, забележио је Миленко Филиповић, 2. августа је до подне

Илија, а поподне Алија. "Некад су муслимани - каже Филиповић - особито они у вароши Прозору веома празновали Илиндан и тога дана су ишли на излете. Сада само жене унеколико држе тај празник. Али ни данас тога дана нико неће садети стог сгена".¹⁰

И на Пештару и Бихору, пише Ејуп Мушовић, муслимани обележавају неке православне празнике: Ђурђевдан, Петровдан, Божић, а поред њих и Илиндан. Пештарско-бихорски живаљ овај дан, као и на Купресу, масовно празнује. Сви прижељкују да празник буде сунчан, а зазиру од облака и грмљавине."

Светог Илију поштују и католици у Купресу¹² и Рами. Миленко Филиповић је забележио и једно занимљиво веровање које је чуо од рамских католика: "Да зна свети Илија када је његов дан³ све би грмљавином ашар учинио, али га остали свеци варају".¹⁴

Ако се дакле Перунов култ везује за "висове и изворе"¹⁵, онда је разумљиво што су се светковине светог Илије одржавале на Лупоглавском језеру, том прекрасном горском оку, испод узвишења Лупоглаве која је обрасла тамном четинарском шумом. Настало је, како тврди Јован Цвијић, који га је обишао 1898. године, "у црнкастом кречњаку, око 250 м у пречнику, зелене (је) боје, и земљиште око њега је под малим плитким вртачама".¹⁶

Сјужне стране језера су ливаде, а с осталих гај са столетним оморицама и буквама. Дрвеће понегде расте из саме воде која је бистра као суза. Лети се загреје па је овде последњих година било доста купача.¹⁷

Народ на Купрешкој висоравни, а и у околним местима, веровао је да је језерска вода 2. августа лековита, да зацељује све болести и да је добро да се тога дана у њој и здрави окупају. То је разлог што су се чак и последњих година у језерском плићак међу купачима могли видети и старији људи.

Занимљиво је и веровање да језерска вода тога дана јача и бистри вид, па би многи посетиоци загазили у језеро, узимали воду у шаку и протрљали очи. Од многих се после

могло чути да пре Илиндана нису најбоље видели и да им се мутило пред очима, али после испирања очију језерском водом - вид им се избистрио.

Како у овом крају код старијих људи постоји изражен стид приликом показивања нагих делова тела, верује се да болесни, који у језерској води траже лека, не треба да се стиде. Тога дана могли су се видети и такви призори где старци и старице, готово наги, закупљени сами собом, седе ћутке у води. Нико никога као да не примећује.

Купање у језеру очигледно је остатак прастарог верског обреда који се обављао у води, везаног за Перунов култ и свечаности на што, неким примерима, упућује и Натко Нодило, који се бавио проучавањем Перуновог култа у јужнословенској митологији.¹⁸

Тако Нодило наводи једну белешку М. Ђ. Милићевића, прибележену у Црној Реци, где младићи у време великих летњих суша терају из свог атара змаја који им је донео жегу.¹⁹ Најпре изабери једног између себе за цара, а затим се скину голи и, не проговарајући ни речи, крену у сусрет змају.²⁰ Када се тобоже сретну с њим, цар опали из пушке. "Обичај је тим занимљивији - наглашава Нодило - што више пута видимо да је голота, и при голоти шутња, свечани обред из старе вјере".²¹

О остатку обреда у води посвећеног Перуну сведочи и једна Вукова песмица коју наводи Нодило. У песми се говори како девојка мути Дунав, берући перунику и белећи њоме лице у води.²²

Има још забележених примера где обреде посвећене Перуновом култу изводе наги људи. Тако Сима Тројановић износи да су се у Ресници и околини, кад удари јак град, неке жене скидале голе и тако, изговарајући одређене молитве, оптрчавале око- куће како би зауставиле невреме. У мачванском селу Узвеће град је некада заустављала Савка Гемовић, која би такође, без икакве одеће, излазила напоље, покушавајући одређеним враџбинама да стиша олују.²³

За воду је, у неку руку, како напомену Нодило, везан и култ римске богиње Ане Перене и нимфе у реци Нумикиј, у чију се част о мартовским идама играло и певало поред реке Тибра.²⁴

, Перун, Ана Перена и обред у води, подсећа Нодило, имају своје исходиште у аријевској митологији: ведама, богу Индри и богу Агни (Огњу),² "који се непрестано спушта са земље на небо и с неба на земљу. А, пошто је Агаи, у олујном облаку, "пород водени" те борави "на средишту вода".²⁶

Да је Перунов култ био везан за здравље и лечење наговештава и Сима Тројановић који наводи да су гатачки муслимани на Илиндан, пре сунца, цедили мед и доносили га на збориште код куле Фазлагиха, узимајући га као лек. Тога дана мед је као лек узиман у целом Гатачком пољу и њиме се деци, као заштита од свих болести, мазало чело.²⁷ А у Мијалковцу у Србији, како наводи Тројановић, ујутро на Светог Илију сељаци су косили рен, лишће му мазали медом и привијали на оболеле делове тела.²⁸

И само име узвишења које се уздиже изнад језера - Лупоглава, по коме је језеро добило име, чини се да има митски призив. Овај топоним помиње Вук, означавајући планину у Црној Гори ("Кад дођешу Лупоглав тврди...").²⁹ У *Рјечнику хрватскога или српског језика ЈАЗУ*, од Истре до Београда овај назив носи пет узвишења и насеља³⁰ (купрешка Лупоглава овде није укључена).

Распрострањеност топонима Лупоглава или Лупоглав на тако широком простору указује на то да је то име морало имати своје место и у словенској митологији и да је одатле извлачено и "пришивано" на узвишења и насеља. Како би се другачије могла објаснити распрострањеност тога топонима на јужнословенским просторима.

Култ светог Илије веже се и за висове. Призренски муслимани, како бележи Тројановић, пењали су се на Илиндан на узвишење на десној обали реке Бистрице које се зове Свети Илија, где би неки, предајући се молитвама, остајали по неколико дана, док би некада Васојевићи из-

лазили на Илиндан на врх Штавну, огранак Комова, и ту се веселили.³¹

Само име Перун, по Тројановићу, изведено је "од корена пер са значењем бити, ударати... и онда би Перун произлазио од бити, ударати".³² Ако се ово тумачење прихвати, онда би и топоним Лупоглава могао бити везан за Перуново име; глагол лупати има исто значење као и бити, ударати, а именица глава често се јавља као синоним именици узвишење. (На Купрешкој висоравни, поред помених Борове главе, срећемо висове који носе називе Козја глава, Осовја глава, Главице). На основу тога могло би се претпоставити да је на Лупоглави било некакво Перуново светилиште.

Представа светог Илије на Купрешкој висоравни је класична; замишљају га како небом јури на кочијама у којима су упрегнути коњи белци. Поред њега је Огњена Марија која пушта муње. Верује се да гром удара после одагшњања његове стреле, да погађа стрљавица,³³ ватрена кугла која се забија дубоко у земљу а затим окамењена постепено временом излази на површину земље. Понекад се може и наћи.

Према Боровију Ж. Милојевићу на Купрешком, Вуковском, Равном и Гламочком пољу једино породица Баштића из вуковског засеока Кудиљи слави светог Илију као крсну славу.³⁴ Ретки су они који су га узели за преславу. У славском обреду изостављено је кољиво јер је ово "жив светац", Име свеца, чешће него и једног другог, помиње се у клетвама или заклетвама: "Спржио га свети Илија!" или "Сажегао ме свети Илија ако лажем!"

На Купрешкој висоравни нема топонима који би били директно изведени из имена Перун као што је, рецимо, Перунусуседној Рами, под планином Бачином, изнад села Тришћана на кога указује Миленхо Филиповић.³⁵

Нема данас ни крштених имена која би била изведена од имена овог бога, али има мушких надимака. Било их је у 1 отово сваком купрешком селу. После последњег рата три Вуковљака су носили такве надимке. У Доњем Вук-

овску у деведесетој години живота 1983. године умро је Петар Свитлица коме је ретко ко знао крштено име: сви су га звали Перун; 1975. године, у дубокој старости, умро је Божо Малић из Горњег Вуковска кога су звали Пераун; 1962. године у 75. години живота умро је Перо Глишић из Доњег Вуковска кога су сви знали по надимку Перан. Можда и ови надимци носе у себи далек ехо Перуновог култа.

На Купрешкој висоравни гаји се и Перуново цвеће перуника, али њу овде не знају под тим именом, него је зову - божур. Божур гаје испред кућа као и богишу у Дубровачкој Жупи.⁶ Све донедавно, исто као у таковском крају у Србији,³⁷ према казивању Миленка Филиповића, ово цвеће сађено је и на купрешким православним гробљима. Сличан обичај Филиповић је уочио код православних у Дувањском пољу где перунику зову зумбак.⁸

Ваља напоменути да је Купрешка висорава изузетно богата најразноврснијим биљкама, па и цвећем кога има све док је земља без снега. Због тога се овде није ни осећала потреба за пресађивањем и гајењем цвећа. Све донедавно узгајао се једино божур (перуника), што није чинено из естетских него из религиозних побуда.

Илинданско окупљање крај Лупоглавског језера и купање у њему трагови су негдашњих свечаности посвећених Перуну. На основу тих трагова могле би се замислити и основне контуре целог обреда. Централно место у свечаностима вероватно је заузимало колективно купање у коме су учествовали сви присутни, у нади да ће онако наги оставити у језерској води све своје болести и да ће се ту закупити здравља. Није искључено да се део обреда, што једанас потпуно заборављено, изводиона узвишењу изнад језера.

Наследивши паганског заповедника грома, свети Илија је, како сликовито каже Луј Леже, наследио већину веровања и обреда посвећених ГТеруну. Ти обреди су продужили своје трајање имеђу хришћанским Словенима, "особито оним највернијим првобитним традицијама: код Руса,

Срба и Бугара".³⁹ У то наслеђе ушло је и збороване и купање у Лупоглавском језеру на Купрешкој висоравни, што данас представља само жишке запретене у пепелу митске ватре која је овде донедавно горела.

НАПОМЕНЕ

1. Лупоглавско језеро је стари назив који је ушао и у топографске карте, али га у последње време чешће зову Кукавичко језеро по оближњем селу Кукавице.

2. Мирослав Џаја, *Са Куирешке висоравни* (прилог: Крунослав Драгановић, *Населм и миграције на Куиресу*), Отиновци - Купрес, 1970, стр. 331.

3. Троглав се уздиже на крају Ливанског поља под Динаром, педесетак километара ваздушне линије југозападно од Купрешке висоравни; подножје Виторога је западна граница Купрешког поља; Словин се пружа иза Виторога, удаљен је свега двадесетак километара од купрешких предела; узвишење Перун (о коме ће бити речи) је у суседној Рами, изнад села Тришћана.

4. Др Реља Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд, 1981, стр. 100-103.

5. Боривоје Ж. Милојевић, *Куирешко, Вуковско, Равно и Гламочко поље*, Српски етнографски зборник Српске краљевске академије, књига 13, Београд, 1923, стр. 10.

6. Милојевић, исто дело, стр. 11.

7. *Ислам и Муслиманиу Босни и Херцеговини* (Словенско-бугарско-исламски синкретизам), Старјешинство Исламске заједнице у СР БиХ, Сарајево, 1977, стр. 88.

8. Миленко С. Филиповић, *Различиша етнолошка грађа*, Београд, 1967, стр. 300.

9. Сима Тројановић, *Главни српски жривени обичаји*, Стара српска јела и пића, Београд, 1983, стр. 127.

10. Миленко С. Филиповић, *Различиша етнографска грађа из Раме*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, нова серија, свеска IX, Сарајево, 1954, стр. 350 и 351.

11. Др Ејуп Мушовић, *О неким заједничким обичајима муслимана и православних славјана* Шва Пешиера и Бихора, Гласник Етнографског музеја у Београду, књига 43, 1979, стр. 236 и 237.

12. И купрешки католици у самом месту Купресу обележавају 20. јула католичког Светог Илију.

13. "По целом српству народ верује да Св. Илија пита сестру Огњену Марију: када је његов дан? а она то опет увек забашурује, јер би Св.

Илија толико пуцао громовима да би од веселја и шенлучења читав свет побио", Сима Тројановић, неведено дело, стр. 118.

14. Филиповић, *Различита етнографска грађа из Раме*, стр. 350.

15. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски мишолошки речник*, Београд, 1970, стр. 232.

16. Др Јован Цвијић, *Карсна иола западне Босне и Херцеговине*, посебан отисак из Гласа Српске краљевске академије, 59, стр. 60.

17. У непосредној близини језера нема цркве ни цамије, нити постоји предање да је ту негде била била каква богомоља.

18. Натко Нодило, *Сшара вјера Срба и Хрваша*, Сплит, 1981, стр. 381-461.

19. Опширнију верзију протеривања змаја из Црне Реке наводи и Сима Тројановић, Тројановић, исто дело, стр. 150 и 151.

20. Близак Перуну, по Натку Нодилу, је и словенски бог Огањ који управља ватром и надлежности им се често поклапају. Огањ се често јавља у виду змаја, Нодило, исто дело, стр. 312 и 406; и Слободан Зечевић везује змаја за воду и олује, а "стално место боравка му је крај шумских вода у планини" (Слободан Зечевић, *МиШска бића српских предања*, Београд, 1981, стр. 68).

21. Нодило, исто дело, стр. 431.

22. Нодило, исто дело, стр. 384.

23. Тројановић, исто дело, стр. 135, 139 и 140.

24. Нодило, исто дело, стр. 415 и 416.

25. Нодило, исто дело, стр. 406.

26. Нодило, исто дело, стр. 425.

27. Тројановић, исто дело, стр. 127 и 128.

29. Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*.

30. *Рјечник хрвашског или српског језика*, ЈАЗУ, свезак 24, Загреб, 1904.

31. Тројановић, исто дело, стр. 127.

32. Тројановић, исто дело, стр. 110.

33. За тако нешто знају и у Драгачеву у Србији, овде је зову сгрелица, а када је нађу уз помоћ ње лече неке болести, посебно реуматизам, Тројановић, исто дело, стр. 160.

34. Милојевић, исто дело, стр. 96.

35. Др Миленко С. Филиповић, *Рама у Босни*, Српски етнографски зборник Српске академије наука. књига 35, Београд, 1955, стр. 17.

36. Миленко С. Филиповић, *Још о шраговима Перуновог кулша код Јужних Словена*. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, нова серија, Свеска IX, 1954, стр. 182.

37. Филиповић, исто дело, стр. 182.

38. Филиповић, *Различита етнолошка грађа*, стр. 327.

39. Луј Леже, *Словенска мишологија*, Београд, 1984, стр. 66.

ОТИГОШЋЕ КОД БУГОЈНА ЗАВИЧАЈ ГОСТА РАДИНА

Гост Радин Бутковић, чији је тестаменат откривен у Дубровачком архиву 1911. године¹ и који је од тада, како рече Јарослав Шидак, "један од најважнијих извора у рјешавању проблема херетичке 'Цркве босанске'",² родом је из околине данашњег Бугојна. У оближњим насељима (нека су се недавно угасила) живели су чланови његове породице, који се помињу и у тестаменту и који су се 1466. године, после паничног бега пред Турцима, нашли у Дубровнику.

Две године какон обелодањивања овог документа, Ђиро Трухелка се поново вратио госту Радину. На основу докумената која су уследила после тестамента, пронађених такође у Дубровачком архиву, покушао је да баци више светла на људе који се овде помињу и њихове међусобне родбинске односе³. На основу имена насеља, помених у наведеним документима, покушао је да одреди где су се та места налазила.

Из самог тестамента, што је Трухелка уосталом одмах уочио, јасно се види да се у роду госта Радина јављају четири госта, што наводи на закључак да је реч о породици из које се регистровало високо свештенство Цркве босанске". Само звање госта у хијерархији Цркве босаиске било је спорно. Али и та дилема је решена: гост је у ствари био игуман у већем манастиру источног православног обрета који је имао своју гостионицу⁴.

Међу члановима породице и пратње⁵, којима је Радин оставио део свог богатства су и три госта: Радин Сеоничанин, Вук, гост ускопаљски, и гост Радивој за кога је

Трухелка, на основу нових докумената, утврдио да је био гост у Бијелој⁶.

По именима насеља Сеоница или Сеона, Бијела и по топониму Ускопље, који се помињу у тестаменту и доцније пронађеним докуметима везаним за њега, одредио је насеља где су се налазила њихова седишта. Тако је нашао да је Вук, гост ускопаљски, столовао у Ускопљу "на далматинско-херцеговачкој граници, гдје се раздвајају пруге за Зеленику и Груж", а Бијела је, по Трухелки, данашња Бијела Рудина у околини Билеће, а "Сеоница, резиденција госта Радина Сеоничанина, бијаше опет у истоименом селу у котору коњичком".⁷

Ову Трухелкину тврдњу прихватио је и Доминик Мандић који скреће пажњу и на мишљење Л. Петровића да кућа босанских крстјана није била у селу Сеоници крај Коњица, него у засеоку Сеоници у суседном селу Буковици⁸.

Лоцирањем топонима који се помињу у тестаменту госта Радина бавио се у два наврата и Павао Анђелић који подржава мишљење Л. Петровића да су се Сеона и Бијела налазиле у непосредној близини данашњег Коњица⁹.

С Трухелком се делимично сложио и Љубо Спаравало: седиште Вука, госта ускопаљског, налазило се у херцеговачком Ускопљу, изнад Дубровника; Бијела, међутим, сматра Спаравало, није у Бијелој Рудини код Билеће, нити код Коњица, него у требњском крају где је својевремено постојало насеље и мања тврђава, а све до почетка овог века постојало је и село са истим именом што је некада припадало "кнезу Алекси Паштровићу".¹⁰

И Јарослав Шидак бавио се питањем одређивања краја из кога је пореклом гост Радин. Он је изнео претпоставку да је овај високодостојанственик Цркве босанске из "босанског Ускопља у горњем току ријеке Брбаса",¹¹ док Бијелу налази код Коњица.¹² С мишљењем да је Вук, гост ускопаљски из овог, босанског, ускопља слаже се и Ђоко Мазалић,¹³ док фра Мирослав Џаја сматра да би резиденција Вука, госта ускопаљског, могла бити у сусед-

ству ускопља, на оближњој Купрешкој висоравни, у селу Вуковску.¹⁴

Док су се Шидак и Мазалић задржали само на претпоставци да је Вук, гост ускопаљски из Ускопља, ускопља које се протеже од Горњег до Доњег Вакуфа, с Бугојном у средини, Џаја је покушао да овог госта веже за једно конкретно насеље. Нико од њих, међутим, није тражио додатне доказе за ову своју тврдњу, нити се озбиљније задубио у ускопаљске топониме и међу њима покушао да пронађе места која се помињу у тестаменту. Да су се упустили у тај посао - лако су могли открити чак и локацију на којој је било седиште госта Цркве босанске.

Пре изношења конкретних докумената који показују да је гост Радин био из босанског Ускопља и навсфења назива места из којих су били неки од чланова његове породице, поменути у тестаменту, занимљиво би било навести једну Трухелкину необразложену опаску. Она као да му се просто отела: на једном месту Трухелка каже да му се чини да су гост Радин Сеоничанин и Вук, гост ускопаљски, били гости у Ускопљу¹⁵.

Вероватно је да се резиденција госта Цркве босанске, у којој је столовао гост Радин Сеоничанин, налазила на Отигошћу¹⁶, платоу који се уздиже југозападно од Бугојна према Купрешкој висоравни. Плато је око два километра удаљен од села Веселе које се последњих година спојило с Бугојном. Одмах испод Отигошће, северно и северозападно, је пространа увала Сеона кроз коју протиче истоимена речица, с траговима средњовековног и новијег насеља. Овде се живело све до пред први светски рат. Југоисточно од Сеоне и Отигошће, на око шест километара ваздушне линије, на територији горњевакуфске општине, је село Дражев До, "ше сб налазило некадашње насеље Дражевица.

Сва ова места (изуев Дражевице) помињу се у тестаменту госта Радина, којим се, између осталог, налаже да се извесна свота новца исплати на руке **ГОСТА РАДИНА**.

СЕОНИЧАНЦИ, затим РАЧКА ГОСТА И КОПОЛСКОМУ И
СНУ БОЖИЋКА МИЛОШЕВИЋА СБОРАНИЦЕ.¹⁸

Из једног документа на латинском језику, откривеног у Дубровачком архиву, сазнајемо да се син Божићка Милошевића звао Вукић и да је место у коме је он потписао пуномоћ да се исплати новац који му је оставио гост Радин убележио на латинском: Огагешга, што је Трухелка прочитао као Драчевица.¹⁹ Реч је заправо о некадашњој Дражевици и данашњем насељу Дражевом Долу у коме је живео род СЋЕМ&НИЦЕ.

Сва ова места која се помињу у тестаменту у непосредној су близини и у њима се, што је Трухелка и схематски показао,²⁰ разним облицима родбинских веза, разгранала се једна породица.

У писменим историјским изворима из времена средњовековне државе босанске и нешто каснијих времена помиње се и босанско Ускопље и многа насеља у њему, која и данас носе непромењена имена. Нема онда разлога за сумњу да се Отигошће, Сеона или Дражев До, у време госта Радина, нису тако звали.

Од свих тих насеља, што је и разумљиво, најчешће се помиње утврђење Весела Стража испод кога се развило данашње насеље Весела. Тако још 1446. године краљ Стјепан Томаш поклања браћи Драгишићима село Гмиће у Ускопљу.²¹ Ово село постоји и данас на левој обали Врбаса и тако се и данас зове. У вакуфнама Мустај-бега, сина Скендерпашина, из 1577. године помињу се нека села у жупи Ускоплџе: Голо Брдо, Јаклићи. Црнице. Пориче Поток, Мали и Велики Стожер и Тичија Глава, који се и данас тако зову.²² И на суседној Купрешкој висорави, која се диже одмах иза Отигошћа и која је одвајкада географски била упућена на Ускопље. према дефтеру из 1516. године, данашње купрешко село Вуковско и готово сви засеоци у њему до данас су сачували иста имена. Нису се променила имена ни неких других купрешких насеља (Равно, Мрћбаре, Моцира). Има и таквих топонима који означавају

негдашња насеља, а данас су то само њиве, на чијим се међама и орајцима називају негдашња кућишта. Села данас овде нема, али су остала њихова имена (Дугопоље, Ограђеница, Црљенац...)²³

Имена су се, нема сумње, могла сачувати захваљујући томе што се многа насеља од времена госта Радина нису гасила и што су се неке породичне лозе у њима одржале све Л" данашњих дана. Испитујући 1920. и 1921. године порекло становништва на Купрешкој висорави, Боровоје Ж. Милојевић је овде нашао 25 породичних лоза старинаца и старих досељеника непознатог порекла који су се, у време испитивања, разгранале у око 150 сеоских домаћинстава.²⁴ А А. Ф. Гиљфердинг, који је 1858. године прошао кроз Ускопље, износи податак да су старинци Вилићи и Сулејманпашићи, чувене ускопањске породице. Ови други, пре преласка на ислам, носили су презиме Јаблановићи.²⁵

Најбоље доказе поузданости народног памћења показујемо на примеру једног документа из 1456. године *sur* се каже да су код Веселе Страже опљачкани дубровачки трговци и да је плачку организовао заповедник утврђења, кнез Павле Мудринић.² Народно предање, кога је 1888. године обелоданио Милан Чавић говори да је у утврђењу Весела Стража "стајао неки Озринић".²⁷

Иако на самом Отигошћу није било археолошких истраживања, готово с поузданошћу се може тврдити да се овде налазило седиште госта Цркве босанске која је била подигнута на Кућигошћу, благо уздигнуто на брежуљчићу на североисточном делу Отигошћа, изнад Никића кошара. На томе узвишењу, на више места, виде се трагови некадашњих грађевина. И само име Кућигошће недвосмислено говори да се овде налазила кућа госта Цркве босанске.

На самом Отигошћу, где су данас ливаде, њиве и стаје сељана оближњих бугојанских села, те из Мрачаја и Вуковска има доста трагова старих грађевина. Како је сведочио Анђелко Свитлица из Вуковска, на његовој њиви која се

зове Тримин долац изоравају керамику, малтер и обрађивано камење, а мало даље - код Нинића кошара - су гомиле камења које говоре да су и ту некада биле грађевине.

Постоји легенда, по казивању Душана Шкобића-Цара из Доњег Мрачаја, да је овде долазила болесна краљица, тражећи лека. Речено јој је да га може наћи једино на Отигошћу ако поједе комад хлеба од пшенице ведропољке, јабуку с Јабукe и ако се напије воде с Марошице. (Ведропоље се оре, Јабука је ливада, а Марошица извор).

Тврдњу да је гост Радин био родом из једног од ових насеља могу потврдити и темељи цркве на Црквини, на Јурју, омањем платоу који се уздиже југозападно изнад Доњег Мрачаја, око два километра ваздушне линије удаљеном од Отигошћа. Црква се налази на врху Црквине која, у средишту шумовите мрачајске котлине, доминира целом околином. Окренута је одистока према западу, дуга је десетак, а широка око пет метара. Виде јој се камени темељи.

Стотинак метара западно од цркве, на Јурју, је малено језеро, а јужно од њега природна стена која личи на утврђење, због чега је зову Градина. Цео овај предео подеећа на призор који се види на иконама светог Ђорђа. Народној машти преостало је једино да крај језерцета замисли коњаника на белом коњу како копљем пробада аждају.

Нема сумње, то и само име Јурје потврђује, црква је била посвећена светом Ђорђу (Ђурђевдан и данас у овим крајевима старији свет зове Јурјевдан). На језеро на Јурју, све до пре десетак година када се из Мрачаја иселила младеж, долазиле су девојке на ђурђевдански уранак.

У Мрачају постоји предање да су Турци разорили цркву, али непосредно пред њихов долазак попови су са звоника скинули звоно, покупили свете црквене књиге и бацили их у језеро. Не носи ли овај комадић народног сећања истину о томе како је разорена црква на Црквини, а можда и кућа госта Цркве босанске на Кућигошћу и све друге грађевине које су тада у околини постојале?

Својим тестаментом гост Радин завештава 300 дуката који треба да се деле дубровачкој сиротињи и на дан Светог Ђорђа, његову крсну славу.²⁸ Пошто се ова црквица налази непосредно поред Отигошћа и Сеоне, могло би се претпоставити да ју је подигла Радинова породица у спаву свог крсног имена.

Одмах испод Отигошћа, северно и северозападно од Сеона, пространа увала, где на локацији Кућерине Бешлагих помиње гробље са 18 стећака (десет сандука и осам сљеменара), већих димензија, добре обраде, који су сада местимично оштећени. Постављени су у правцу исток-запад.²⁹ У Горњој Сеони, у Црним Врилима, што Бешлагих није забележио, постоје још два стећака. Распознаје се место на речици Сеони где су биле воденице, а на рубовима увале, зарасла у шипражје, назире се кућишта. Јасно се виде трагови насеља које је постојало све до пред први светски рат, а још је ту кућиште и шљивик породице Билбрк која се одавде последња одселила.

Нешто више од два километра ваздушне линије, северно од Отигошћа, на једној узвисини изнад села Веселе, налази се још један локалитет који, поред оне мрачајске, таксфе носи назив Црквина, ше је према народном предању била црква.

Хроничар фра Никола Лашванин бележи да се 1406. године краљ Остоја састао с представницима фрањеваца у манастиру у Веселој Стражи.³⁰ На основу овог податка кога је нашао у раду Ђоке Мазалића "Биоград-Прусац, стари босански град", Драго Миличић, локални бугојански историчар, закључује да се на Црквини, изнад Веселе, налазио фрањевачки самостан,³¹ иако сам Мазалић у истом раду побија ту могућност и, позивајући се на повељу Беле IV од 1244. године, где се помиње имање босанског бискупа у Ускопљу и цркви светог Ивана, сматра да би та црква могла бити у данашњем Доњем Вакуфу, у махали Црквине или Клементе.³²

Ако је до поменутог сусрета краља Остоје и представника фрањеваца збиља и дошло у манастиру у Веселој

Стражи, други извори тај сусрет не помињу, он се, уосталом, могао одиграти и у верском објекту који је припадао Цркви босанској. Тешко је поверовати да су протоколари разлози дозвољавали да краљ оде на ноге фрањевцима.

О Црквини изнад Веселе пише 1888. године и Никола Чавић, наводећи да се овде виде темељи цркве "дугачке 35, а широке 25 аршина, говоре да је православна", да се на овом месту налази још доста камена од грађевине.³³

Данашњи изглед места где је била црква описао је Драго Миличић, који наводи да се њени темељи називу, али да су зарасли у шипражје и брестовину, а да између дрвећа има малтера и крхотина камена од кога је била сазидана грађевина. Прибележио је и сећање радника који су за време Аустроугарске, ту поред темеља цркве, копали загат хидроцентралице, изграђене у подножју брда. Приликом копања налазили су и камене подне плоче.³⁴

Недалеко од Црквине су и трагови утврђења Весела Стража чије су јужне зидине свега километар ваздушне линије биле удаљене од Кућигошћа. Овај град, према Марку Вегу, први пут се помиње 1414. године.³⁵ Михаило Динић наводи један други документ из 1450. године који говори о томе да се одавдс краљ Стјепан Томаш јавио Млечанима.³⁶ Весела Стража се помиње и у већ споменутом документу у коме се дубровачки трговци, уз Павла Мудринића, жале и на краљевог дијака Стјепана Милошевића.³⁷

О остацима овог утврђења оставио је крајем прошлог века сведочанство и Милан Чавић. На два узвишења, с двеју страна речице Пршљанице, на њеном увору у Весочницу, те 1888. године јасно су се видели остаци кула и бедема Веселе Страже. Око бедема су се називали опкопи, а испред градских зидина на обалама Пршљанице били су остаци зидова двеју стражарница. Чавић је забележио један занимљив податак да је неки Алибег Сулејманпаша, узимајући камен од зидина за градњу куће, пронашао доста копаља, од којих је касније ковао ексерс. *

Данас је, према казивању Драге Миличића, место где се налазило утврђење Весела Стража обрасло дрвећем. Местимично је овде обављена и гола сеча шуме, а на огољеном простору указали су се трагови утврђења. Остатак кула и бедема с пушкарницама, о којима је говорио Чавић, нема, што значи да се камен за протекло столеће преселио у зидове данашњих зграда Веселе и Бугојна. Испред бедема утврђења, како наводи Миличић, називу се трагови трговишта.³⁹

Око шест километара ваздушне линије југоисточно од Отигошћа је некадашња Дражевица (на латинском: Огагешта), данашње село Дражев до у коме је јула 1467. године Вукић Милошевић, син Божићка Милошевића Сђ_§4&-Г;: Ц¹; дао пуномоћ заузимањеновца који му је тестаментом у Дубровнику оставио гост Радин.⁴⁰ (Из овог рода је и краљев дијак Стјепан Милошевић).

У једном документу из 1470. године, пронађеном такође у Дубровнику, говори се о пуномоћи написаној у Бијелој, где гост Радивој Приљубовић захтева да му се исплати новац који је и њему оставио гост Радин.⁴¹

У Ускопљу нема места које се зове Бијела, па би се седиште трећег госта који се помиње у тестаменту - Радивоја, поред Трухелкине Бијеле Рудине код Билеће, могло тражити и у Бијелој код Коњица, Бијелој код Вишеграда, Бијелој код Херцег Новог, Бијелој која се налази на путу између Травника и Зенице и на селишту Бијела, на Површи у требињском крају.

И овом приликом, када је реч о лоцирању Бијеле госта Радивоја, чини се, био је у праву Јарослав Шидак са својом претпоставком да Бијела има сличности са "мјестом "киђи-и8-Be1\$racГ на ријеци Неретви, јужно од Коњица, гдје се у 15. вијеку налазила "зослеОз ВјеНозауJ PalagoГ, један од самостана крстјана".⁴² Ово мишљење подржао је и Павло Анђелић који наводи и документе у којима се помиње Цвјетко крстјанин. "Године 1466. тај се Цвјетко помиње као један од дружбе патарсна Бјелосава из Подбиограда, а 1470. године из Бијеле шаље гост Радивој крстјанина

Цвјетка Радојковића по свој депозит у Дубровник. Очито је да се ради о истој особи".⁴³ Очигледно је, дакле, да је Бијела код Коњица, седамдесетак километара удаљена од Отигошћа, била резиденција госта Радивоја.

Све ове чињенице наводе на закључак да је гост Радин био родом из једног од насеља на превлаци која везује Ускопље с Купрешком висоравни. Ту, на релативном малом простору, срећемо три црквена објекта и једно утврђења (резиденцију госта, две цркве и град Веселу Стражу). А сама имена: Отигошће и Кућигошће на њему најбоље сведоче да су настала захваљујући кући, седишту госта Цркве босанске.

Готово са сигурношћу можемо тврдити да је седиште госта Радина Сеоничанина, који се у тестаменту први помиње, било на Кућигошћу на Отигошћу, а да је он родом из најближег насеља, из Сеоне. (С највише вероватноће би се могло претпоставити да је из Сеоне родом и гост Радин Бутковић). Можда је ту, на Отигошћу, било седиште Вука, госта ускопаљскога, или, што је још вероватније, негде дубље у Ускопљу, у неком другом насељу, док је гост Радивој "службовао" даље од Ускопља, у Бијелој код Коњица.

Према мишљењу Симе Ђирковића, босански "крстјани" као појединци, а исто тако и чланови хијерархије имали су своје баштине и друга имања. Постало је чак врло вероватно да су и крстјанске заједнице имале своје поседе" ^ Није искључено да је и пространо плодно Отигошће било један такав посед.

Поред породице госта Радина Сеоничанина, која је давала високо свештенство Цркве босанске у овим пределима срећемо још један моћан род - Сб^чд мицЕ из Дражевице или Дражевог Дола. Одатле је, поред Божићка Милошевића и сина му Вукића, и краљев дијак Стјепан Милошевић, на основу чега можемо претпоставити да су се из ове породице регрутовали високи чиновници босанске државе.

Ретки су и изузетно штуро писани извори из времена средњовековне државе босанске везани за жупу Ускопље и њено залеђе Завешје на чијој се природној граници налазило Отигошће. Оскудица писаних извора може се, можда, објаснити и тиме што у овим крајевима није било имања босанских владара па ни писаних помена о њима који би потицали из краљевске канцеларије. Неки мањи поседи у овим крајевима јављају се пред сам крај босанске државне самосталности.⁴⁵ Али из ретких помена ових предела у краљевским документима не може се ништа више сазнати.

И поред таквих околности остали су бројни материјални трагови из тога доба. У народу је сачувано сећање да је у то време у непосредном суседству на Купрешкој висоравни било седамнаест цркава.⁴⁶ Могу се и данас, по топонимима Црквина, одредити места где су биле неке од њих, а судећи по траговима темеља радило се углавном о мањим грађевинама, црквама брвнарама. А било је у овим пределима и раскошних грађевина које по градитељским особинама нису заостајале за тадашњим приморским католичким богомољама или храмовима Српске немањичке цркве, што уосталом потврђује и сачувани камени надвратник средњовековне цркве, пободен као нишан у једном муслиманском гробљу у Прусу. На надвратнику је, са завидном ументичком вештином, урађена композиција са птицама. грођем и стилизованим биљкама.⁴⁷

При било ком помињању Цркве босанске у овим пределима не могу се заобићи ни стећци, који су, као што рече Иво Андрић, "живи и непобитни сведоци културног развитака, моћи и богатства народа који их је градио".⁴⁸ Судећи по тим каменим сведочењима, људи који су их наручивали и градили, за оно време, били су и моћни и богати, а судећи по формама стећака и уклесаним украсима на њима и са завидним смислом за лепо.

Изузетно бројни стећци у овим крајевима нису лишени општих карактеристика, украса и симбола, који, како примећује Нада Милетић, одвајкада круже Медитераном и "кроз многе делатности монашких редова и многе видове

уметничког стваралаштва живе и даље у духовној сфери медијевалног човека".⁴⁹ Уз огледне карактеристике ти надгробни каменови имају и неке стилске одлике, карактеристичне само за ово поднебље, као што је рецимо, двојни антропоморфни крст и изузетно занимљива стилизација љиљана.⁵⁰ Ничега, међутим, нема што би потврдило конструкцију Фрање Шењака о њиховој тобожњој катарско-манихејској природи, формираној под утицајем Цркве босанске.⁵¹

Према попису стећака Шефика Бешлагића у Ускопл.у (на подручју тадашње горњевакуфске, бугојанске и доњевакуфске општине) има 1.064 стећака у 56 гробља. На подручју горњевакуфске општине је 586 стећака у 34 гробља, у бугојанској 153 у 12 и у доњевакуфској 322 стећака у 10 гробља.⁵³ Да је тих стећака доскора било и више говори податак да је Бешлагић старе надгробне споменике, у горњевакуфској општини, налазио узидане у темеље неких данашњих грађевина.⁵⁴

Бешлагић, међутим, није забележио да и у селима Доњи и Горњи Мрачај, која се налазе западно од Отигошћа, два километра ваздушне линије, има стећака. Испод Доњег Мрачаја, на левој обали Мрачајске рике је Кугино фобље с десетак "мешета" (тако стећке овде зову), зараслих у шипражје. Један од њих издваја се својом обрадом и величином. Између њега и каменог постоља су четири камене кугле, тако да се стећак лако може заљуљати, а да не исклизне из лежишта. На Странама изнад Горњег Мрачаја, на једној маленој заравни, је гробље с четири "мешета". Два километра од оближње Шапчине, на путу који води у Ботун, такође на Мрачајским странама, је један овећи камен, личи на стећак, суклесаним змијама.

Захваљујући свом географском положају насеља око Отигошћа, посебно она у брдовитијим пределима, остала су током столећа турске владавине заклоњена од значајанијих утицаја и мена. Такве околности допринеле су да Срби у овим крајевима, од којих већина говори икавским наречјем, сачувају не само топониме из времена госта Рад-

ина него и сећања на поједина светилишта из тога доба, обичаје и живот у задругама и селима. У верским обредима овдашњих Срба, као ретко где у Босни, сачувало се много примеса старе словенске претхрошћанске религије. Онда су се, нема сумње, морали сачувати и трагови знатно млађих обреда оне цркве у којој је знатно место заузимао и њихов земљак, гост Радин. Тешко је наиме не поверовати како доњемрачајски Керановићи, који су се овамо крајем осамнаестог века доселили из оближњег Вуковска, одакле су их бегови покренули с баштине на којој су били сто година, немају у свом славском обреду ништа од "закона" госта Радиана. (Керановићи као и гост Радин славе светог Ђорђа). Немогуће је аргументовано тврдити да се у божићним, ускршњим и славским обичајима нису сачувале примесе обреда, ако не и цели обреди, из времена Цркве босанске.

Стари обреди и обичаји сачували су се и због тога што Српска црква у коју се, после пада Босне, готово спонтано за кратко време претопила Црква босанска, тада није ни осетила потреба да се на босанским просторима спроведу обредна уједначавања и тако избришу трагови раније цркве. За то, вероватно, због источног обреда Цркве босанске, нису ни постојале потребе. За све време турске владавине црквени живот се одвијао спонтано и по инерцији. Тек у другој половини седамнаестог века забележено је како је кроз ове крајеве прошао православни црквени великодостојник што је у редовима босанских фрањеваца изазвало велико негодовање и узбуђење.⁵⁵

Црква босанска била је, дакле, самостална народна црква источног обреда у којој се проповедала хришћанска наука онако како су је на овом тлу на народном језику засејали први хришћански проповедници. Хришћанска наука се при томе спонтано стапала са старом претхришћанском вером, што јој је давало изузетну виталност и могућност да за себе веже најшире народне масе. Захваљујући таквом синкретизму који је дао један нов квалитет вере, Босну је у то време заобишла велика пукотина, нас-

тала цепањем хришћанског света, која је представљала границу између источне и западне цркве. Све док је постојала, до доласка Турака, Црква босанска је представљала остатак некадашње јединствене хришћанске цркве. У тим босанским шумама и беспућима, како се сликовито изразио Божидар Ковачевић, "разви се 'дивљи цвет вере' који су после поједини босански владари хтели да однегују за своје циљеве."¹ Понешто од тог "дивљег цвета" морало се сачувати у верским обредима православног живља у околини Отигошћа.

НАПОМЕНЕ

1. Биро Трухелка, *Тешамени госпа Радина*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XXIII, 1911, 353-357.

2. Јарослав Шидак, *Сиудије о "Цркви босанској" и богумилству*, Загреб, 1975, 161.

3. Биро Трухелка, *Још о шешамениу госпа Радина и о ишаренима*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XXV, 1913, 345-347.

4. Трухелка, исто дело, 366.

4а. Драгољуб Драгојловић, *Крсијани и јерешичка Црква босанска*, Београд, 1987, стр. 157.

5. Мирко Шињић, *Један нови иодашак о госпу Радину*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, 1966, 1256-1268. Овде је обелодањено постојање документа који говори да је гост Радин 10. марта 1466. године тражио од млетачког сената дозволу да с 50 до 60 чланова своје вере пређе на млетачку територију, што му је одобрено.

6. Трухелка, Гласник Земаљског музеја, XXV, 1913, 346.

7. Трухелка, исто дело, 366.

8. Доминик Мандић, *Богумилска црква босанских хрисцијана*, Чикаго, 1962, 304. и 305.

9. Др Павло Анђелић, *Хисшоријски сиоменици Коњица и околине*, Коњиц, 1975, 36. Готово исто мишљење Анђелић је ираније изнео у раду *Средњевјековни градови у Нерешви*, посебан отисак из Гласника Земаљског музеја у Сарајеву. 1958, стр. 193. и 194.

10. Љубо Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Пашировића*. Историјски гласник 1-2, 1981, 84, 85, 86.

11. Јарослав Шидак, *Црква босанска и проблеми богумилства*, Загреб, 1940, 64.

12. Шидак, исто дело, 113.

13. Ђоко Мазалић, *Биоград-Прусац, сшари босански град*. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1951, свеска VI. 153.

14. Мирослав Џаја, *С Куирешке висоравни*, Наклада жупе Отиновци-Купрес, 1970, 63.

15. Трухелка, Гласник Земаљског музеја, XXV, 1913, 366.

16. На тоиографској карти Војногеографског института, 1955, раз- мере 1 : 50.000 (секција Прозор) уместо Отигошћа погрешно је убележено Отигошић.

17. На истој карти уместо Дражев До погрешно је убележено Дражев Долац.

18. Трухелка, Гласник Земаљског музеја, XXIII, 1911, 372.

19. Трухелка, Гласник Земаљског музеја, XXV, 1913, 363. Овде се очи-гледно мисли на место Драчевица у истоименој приморској жупи код Конавла.

20. Трухелка, исто дело, 365.

21. Михаило Динић, *Сриске земљеу средњем веку*, Београд, 1978, 240.

22. Мазалић, *Биоград-Прусац*, 154. и 195.

23. Џаја, *С Куирешке висоравни*, 322-331.

24. Боровоје Ж. Милојевић, *Куирејжо, Вуковско, Равно и Гламочно*, Српски етнографски зборник Српске краљевске академије, књига 13, Београд, 1923, 43-52.

25. А. Ф. Гиљфердинг, *Пушовање по Херцеговини, Босни и СШарој Србији*, Сарајево, 1972, 349.

26. Динић, *Сриске земљеу средњем веку*, 240.

27. Милан Чавић, *Оишшина "Весела Сшража" (село)*, Дабробосан-ски источник, 1888, 167. и 168.

28. Трухелка, Гласник Земаљског музеја, XXIII, 1911, 327-374.

29. Бешлагаћ, *Сшећци*, 128.

30. Фра Никола Лашвинин, *Љешошис*, Сарајево, 1981, 209.

31. Мр Драго Миличић, *Из исџорије Бугојна*, Информативна отужба "Шпедиције", Бугојно, 1982, 22.

32. Мазалић, *Биоград-Прусац*, 149. и 150.

33. Чавић, *Дабро-босански источник*, 167.

34. Миличић, *Из исшорије Бугојна*, 22 и 23.

35. Марко Вего, *Посшанак средњевјековне босанске државе*, Сара-јево, 1982, 121.

36. Динић, *Сриске земље у средњем веку*, 240.

37. Динић, исто дело, 240.

38. Чавић, *Дабро-босански источник*, 1888, 167.

39. Миличић, *Из исшорије Бугојна*, 21. и 22.

40. Трухелка, Гласник Земаљског музеја, XXV, 1913, 363. и 374.

41. Трухелка, исто дело, 366.

42. Шидак, *Црква босанска и ипроблеми богумилства*, 113.

43. Анђелић, *Хисшоријски сиоменици Коњица и околине*, 136.

44. Сима Ђирковић, *Исшорија средњевековне босанске државе*, Бео-град, 1964, 283.

45. Павло Анђелић, *Сиудије о шеришоријално-иолишичкој органи-зацији средњевјековне Босне*, Сарајево, 1982, 236, 241, 242.

46. Поп Стево Н. Давидовић, *Јањ и околина*, Босанска вила, број 5. 1886, 77.

47. Јасминко Муламухић, *Релефна греда из Прусца*, Гласник Земалског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву, Археологија, нова серија, свеска 37, Сарајево, 1982, 227, 230.

48. Иво Андрић, *Развој духовног живоша у Босни иод ушцајем шурске владавине*, Свеске Задужбине Иве Андрића, Београд, 1982, 17.

49. Нада Милетић, *Сшећци*, Београд, Загреб, Мостар, 1982, 98.

50. Шефик Бешлагаћ, *Сшећци - култура и умјешности*, Сарајево, 1982, 180, 181, 215.

51. Фрањо Шањек, *Босанско-хумски крсијани и кашарско-дуал-исшички иокреш у средњем вијеку*, Загреб, 1975, 178, 188.

52. Шефик Бешлагаћ, *Сшећци, кашалошко-шооографски иреглед*, Са-рајево, 1971, 126-131.

53. Бешлагћ, исто дело, 130.

54. Бешлагаћ, исто дело, 131.

55. *Преглед биљежака и извора о дабарским епископима и дабробосанским миширополишима од миширополишиа Х. Савве*, Источник, Сарајево, 13. фебруара 1898, бр. 3, 41, 42.

56. Божидар Ковачевић, *Неверни, иолуверни и иравоверни*, "Босанска црква" у светлу данашњих истраживања, Православна мисао, год IX, свеска 1, 1966, стр. 91.

57. Божидар Ковачевић, *"Богумили"*, Црква босанска, Српски књижев-ни гласник, књига 53, нова серија, бр. 1, 1938, стр. 36, 37.

КРСНА СЛАВА У ВУКОВСКУ

Крсно име славило се у Вуковску на Купрешкој висоравни, у југозападној Босни, по строго утврђеном сценарију који прецизно прописује понашање гостију и домаћина, а простор за спонтано славље остављен је тек за други и трећи дан славе.

Овакав славски обред, највероватније још од средњег века, одвија се по истом редоследу у свим српским домовима на Купрешкој висоравни, а и у широј околини (Јању, Ускопљу, Ливањском и Дувањском пољу). Судећи по славској молитви, познатој под називом *васлава*, или *слава*, како је овде зову, која представља најважнију тачку славског обреда, и по још неким детаљима, крсно име овде се *служи* по некаквом праобрасцу који је некада важио у целој Босанској крајини и у пределима у хрватској које је некада заузимало карловачко владичанство.¹

Крсно име, као и у свим српским крајевима, слави свака породица. Највише вуковских родова - њих седамнаест, према Боровоју Ж. Милојевићу, слави Ђурђевдан, Јовањдан слави тринаест, Никољдан шест, Илињдан два, а Светог Луку, Тому и Стефана по један род.²

Једино су Кнежићи поред Јовањдана имали и преславу, "прислужују" Светог Саву. Почели су с тим одмах после првог светског рата. Једном пред Светог Саву домаћин куће сањао је како слави овог свеца, а одмах сутрадан сан је испричао сеоском свештенику. Овај му је објаснио да му се светац јавио и да му је на тај начин изразио своју жељу. И на преслави, где је мање гостију обавља се цео славски обред, истина сажетији.

Гости, према казивању Луке Глишића (1915), из вук-овског засеока Кудиљи, долазе у кућу која слави учи крсног имена и овде их зову *кршњаци*. Реч је о родбини, кумовима и пријатељима. Међу кршњацима понекад се нађу и такви који с домаћином нису ни у каквом сродству; реч је о представницима породица које немају родбину која би им долазила на славу, па се тако *зајмљују* и обезбеђују госте за своје крсно име. Такве кршњаке зову *зајменици*.

Кршњаке пред кућом дочекује домаћин. Када се поздраве и изљубе с укућанима, домаћини их понуде кафом и ракијом. Пред вечеру се помоле Богу пред упаљеном свећом и читају тропар светитеља кога славе, онда вечерају, а домаћин их служи. И сутрадан, на дан славе, доручак се обави на сличан начин. Пред госте се износе боља јела.

Свој врхунац славље достиже у време славског ручка који такође почиње за славском трпезом, за софром, а у новије време за столом, где је постављен славски колач кога овде зову *чурек*? То је округли пшенични хлеб с украсима од теста и отисцима *слова*, дрвених четвртастих печата урађених за ову намену, где је у средини изрезбарен знак крста око чијих су крак четири групе слова: ИИС ХС НИ КА, што значи: Исус Христос Ника (победа). На чурек се ставља округли *сирац*, усирен давно пре славе, осушен, а онда остављен у кацу с маслом "да дозрије". На сир се поставља посудица с *кољивом*, пребраном куваном ушећереном пшеницом, а поред чурека чаше напуњене црним вином и ракијом.

Обред почиње паљењем славске свеће. Обично то чини домаћин. Свеће су већином домаће израде; фитиљ је од конопљаног или ланеног конца око кога се међу длановима "суче" мекан загрејани восак. Најпре се изради дужа свећа-која се савије у лук, а затим још једна, исте дебљине, али краћа за две трећине која се залепи у средину лука и на тај начин добије се трокрака свећа. Краци се учврсте попречним украсима од воска. Свећа се онда залепи за *долаф*, дрвену полицу на зиду у којој је икона светитеља

који се слави. Ређе се раде три обичне свеће које се побадају у *вариНак*, дрвену посуду са житом.

Када упали свеће, домаћин онда ужеже кандило. Прво се кади икона, па софра с јелом, а онда кршњаци па укућани. После тога долази на ред читање славе. То обично чини неко од кршњака, понекада и домаћин. Слава се чита из посебних књижица, *славарица*, са штампаним, или што је данас знатно ређе, руком писаним текстом. Има појединаца који славу знају напамет.

Приповеда се да су, некада када је било мало писмених људи, појединци који су знали славу напамет били на изузетној цени. Дешавало би се понекад на Ђурђевдан или, рецимо на Јованџан, када највише породица слави, да такви, без обзира што нису кршњаци и што тога дана и сами славе, сврате у више кућа где издеклемују славу. Од времена њиховог доласка зависио би почетак славског ручка у домовима где су позвани да читају молитву.

Сама славска молитва у интерпретацији различитих читача или казивача није потпуно идентична. Постоје шире, али и сажетије верзије, скраћивања и различите измене. Слава у славарици коју је 1928. године преписао Вуковљак Сергије Кнежић (убиле су га усташе 1941.) представља ширу верзију која се најчешће слушала на славама на Купрешкој висоравни. По свој прилици преписана је с предлошка који је био писан старим предвуковским писмом.

Славарице, у свом изворном смислу, су књижице у којима је руком писана слава. Састоје се од неколико листова који су обично повезани овчијом кожом. Писали су их у време дугих зимских ноћи ретко писмени сељаци. Они би, по узору на старе црквене књиге, удешавали почетна слова, а напев: *Во славу и чеси* неретко би исписивали црвеним мастилом, Славарице би се после чувале као највећа светиња. Преписивач Сергије Кнежић преписао је поменућу славу на последње странице војне буквице (војничке исправе) Вуковљака Илије Братића, који се 1923. године вратио из војске и ускоро умро. Да би сачували

успомену на њега и буквици дали још већи значај, породица је наручила да се на последњих седам страница овог документа, намењених за белешке и на трећој страни корица, препише молитва. На крају рукописа, као што је био ред у старим рукописним књигама, потписао се и преписивач.⁴

Слава се у ствари не чита, него пева, а то певање подсећа на црквено појање, али и на певање јуначких десетерачких песама без гусала, посебно се наглашава напев: *Во славу и чест*, кога за читачем понављају сви присутни који, стојећи као на литургији, окренути према истоку, икони и свећама, прате речи молитве:

"Во славу иже во Тројице да славимо му Господу Богу и спасу нашему Исусу Христу.

Ва премноги молби моленија пречисте, преблагословене славне владичице, наша Богородице и присно дјеви Марије. Силнаго, чеснаго и животворашаго Христа заступленије, чесни, небесни сили безплотни: Михајила, Гаврила, Рафаила и прочи свјати не бесни.

Вославу и чест.

И славна пророка и претечи крститеља Господина.

Во славу и чест.

Свјати четири евангелиста: Матију, Марка, Луку и Јована који подтжаше стубове небесне, подржавши небо и земљу.

Во славу и чест.

Свјати надесет (?) апостола: Петра и Павла и прочи свјати апостола.

Во славу и чест.

Свјати дрвени пророк: свјати Мојсије, Арона, Илије нереремно (?), Давида цара и проче свјати древни пророк.

Во славу и чест.

Свјати велики пророк тринаест (?) свјатитељи, васељенски учитељи иже српскога земљи заступници: Василија Великаго, Глигорија Богослова, златоуста свјати светитеље.

Во славу и чест.

Свјатаго Христова Николи, мирилскога чудотворца.

Во славу и чест.

Свјатаго првомученика Христа поставшаго, Аркиђак-она Стефана и свјата великомученика Ђеорђија, Димитрија мироточиваго, Теодора Тирона, Нестора, Виктора, Вићентије. Свјати спрскиј иже чествиј: Лазе Немањића иже почивае под Фрушку гору и по суду првокраља Стефана иже во Дечани почивае.

Во славу и чест.

Свјатаго, младаго и дивнаго цара Уроша иже во манастиру почивае.

Во славу и чест.

Свјати петозраки мученика пресвети: Евстатије, Аксентије, Евгеније, Мардарије, Нореста и преподобни богоносни отаца наших: Антонија, Евтимија, Сави, Танасија Атонскога и Теодосија ипопечерскога (?), Сергеја Вадонскога, Варлама Кутинскога, Сименуа Српскога, краља Владимира, књаза иже во цара Лазара занотество (?) поставши иже во Раваници почивае.

Во славу и чест.

Свјати триста и осамнаест богоносни отаца иже сабораша. Безумнога Арију изложише, православну вјеру утврдише и нама закон предадоше, и ми православни вјеровасмо.

Во славу и чест.

Свјати вонавени пресвети: Стефана деспота, блажену госпођу Анђелију и Стефана Цилионовича (Штиљановића).

Во славу и чест.

Свјатих српски просветитељи: Симеуна, Сави, Арсендија, Максима, Василија Херцеговачкога во Острогу (?), Петра Новог, дивну славу черногорску иже Цетине почи-вае.

Во славу и чест.

Свјати четрдесет мученика иже са Незера кастиком (?) мучивши.

Во славу и чест.

И нама (дај) многољетни живот и здравље, спасеније и отпуштеније греха, виру (веру) нашему домаћину и нама који се сабирамо. Иже о криста преславне Богородице помази нам и свије православним. Слава Оцу и Сину и светом Духу. Молитвама Богородице милостиве очисти множество согрешенија наших.⁵

Амин
Сергија Кнежић
Доње Вуковско
Купрес"

Када је слава прочитана, домаћин се најпре рукује с најважнијим гостом, *долибашом*,⁶ коме припада част ломљења чурека, а потом и са осталим кршњацима. Сви му они честитају: "Срећна ти слава, домаћине!" Онда домаћин узима чашу црног вина и три пута се поклања трпези изговарајући: "Поклањам се Богу и слави Божијој". А присутни углас понављају: "Помого те Бог и слава Божија". Затим домаћин испија вина, али само с врха чаше изговарајући речи: "Ми пијемо и славимо у славу Божију". Присутни углас: "Помого те Бог и слава Божија!"

Онда домаћин још једном гуцне вина изговоривши: "Од капи до капи, душманину ни капи!" Затим замахне непунном чашом и с два покрета просипа вино изнад себе по бело окреченом плафону, настојећи да тамноцрвена мрља, која остаје све до првог редовног кречења, буде крстолика.

Поново се сви машају чаша, али овога пута ракијских, и домаћин се опет три пута поклања трпези, изговарајући речи: "Поклањам се господу Богу и крсту часноме." Присутни одговарају: "ГТомого те господ Бог и часни крст." Испијају чаше и понављају речи: "Ми пијемо и славимо у славу Божију! Помого нас Бог и слава Божија!"

И по трећи пут домаћин пуни чаше ракијом и пре него што ће је испити три пута се крсти и клања трпези: "ГГоклањам се светој Тројици и мајци Богородици!" А гости и укућани му одговарају: "Помогла те света Тројица и мајка

Богородица!" Затим сви исијају чаше и понављају: "Ми пијемо и славимо..."

После тога домаћин узима с трпезе посуду с кољивом, три пута се крсти и три пута приноси устима кашичицу с куваним житом и пре него што ће окусити изговара речи: "Прид (пред) чију душу, покој му души. Бог да га прости и помилује у царство небеско". На исти начин, уз исте речи, кољиво узима долибаша, а за њим остали гости и домаћа чељад.

После кољива долибаша узима чурек у руке и ножем засеца горњу кору, правећи знак крста. Онда га стојећи ломи на глави настојећи да се хлеб преломи тамо где је засекао нож, изговарајући речи:

"Ди (где) се овај љебац пеко
ту домаћин благо стеко.
Коло му колило,
жито му родило,
биле овце прекриле му доце,
малијањци брда и долине.
Волови му мукали,
краве му рикале.
Све му здраво и весело било."

Преломљене делове чурека долибаша стеже на груди, окренувши заломљене делове лицу, а домаћин их онда залива црним вином, правећи знак крста и изговарајући речи: "Во имја Оца и Сина..." После долибаша даје домаћици ону половину чурека коју држи у десној руци изговарајући: "У десној руци *-мају'* утуци." Леву половину сгавља на сто говорећи: "У ливој руци -дружини повуци." Тим делом чурека из леве руке послужиће се ускоро гости.

На исти начин поступа се, после тога, и са сирцем који се такође засеца ножем, али се не ломи на глави него у рукама, онда се полива вином, десна половина даје домаћици, а лева за госте ставља на трпезу.

После овог чина долибаша узима чашу и каже: "Захвалићу стојећки, а попићу сидећки." А онда захваљује: "Фала слиго, фала домаћине који си нас овде скупио. Помого ти Бог и твоја липа крсна слава!" После тога седа за софру и испија чашу у седећем ставу, а за њим седају и остали гости. Тада почиње и славски ручак. На трпезу стиже чорба, вариво с месом, најчешће сувим, пита са сиром, уштипци, печеница...

Када је слава посна, онда на трпези нема сирца, уместо мяса понеко прибави рибу, а сва остала јела, као и на мрсној слави, припремају се на зејтину.

Док гости обедују домаћин је на ногама и служи их. Када се заврши ручак долибаша се захвали на гошћењу, онда му неко од укућана донесе посуду с водом, лавор и пешкир. Он пере руке, а онда то чине и остали кршњаци. Тек након тога за софру може да седне домаћин и остала чељад.

Кад заврше с ручком, који обично кратко траје, домаћин узима своју капу, ставља је на под, клекне испред ње окренут истоку и три пута *мешанише*. Тек после тога могу да се гасе свеће. Овај посао обавља домаћин на тај начин што претходно изреже ножем преостале украсе чурека, потапа их у чашу а вином или ракијом, а онда их ставља на пламен свећа од чега се оне истог тренутка гасе. Хлеб којим су угашене свеће даје се деци "да их стомак не боли", а остатак се износи напоље и даје петловима, који се убрзо огласе пијаним кукурекањем, што посебно увесељава госте и домаћине.

По угашеним свећама гата се каква ће срећа пратити породицу до идущег крсног имена. Ако су свеће гореле равномерно, "весело", без пуккетања, предстоји добра година. Уколико су свеће "сузиле", гориле неравномерно, а 'несагорели восак се цедио - онда би могло бити туге и суза.

Гашењем свећа завршава се славски ручак. Бива то обично на измаку дана, тада су и гости и домаћини добро подгрејани пићем. У таквим приликама обично се пева

песма која представља границу између званичног и строгоутврђеног славског обреда и спонтаног славља:

"Ко пије *Гиво** у славу Божију,
помого га Бог и слава Божија.
Ми пијемо пиво у славу Божију,
помого нас Бог и слава Божија.
Има л ишта липше од славе Божије
и од вечере с правдом стечене.
Ко не могло попити не могло се покрити,
ни себе, ни жене, ни дитета крај себе.
Ми пијемо пиво у славу Божију,
помого нас Бог и слава Божија."

После тога следе песме које се певају у свакодневним приликама. У таквом расположењу, за пуном трпезом, залази се дубоко у ноћ. Кршњаци обично иду кући сутрадан. Прича се да су раније, пре последњег рата, када су зимске славе, гости остајали на слављу и по три дана.

Вуковљани су, како су то прилике дозвољавале, крсну славу славили и у тешким ратним годинама, када је село било спаљено, црква спаљена, заклан свештеник и четвртина житеља. У време док су усташе на село организовале тринаест похода, убијале све што се кретало и спаљивале све што се могло сажећи, у на брзину подигнутим колибама у планини, окупљали су се и грејали славском свећом и славском молитвом.

Има довољно разлога за претпоставку да се крсна слава у Вуковску и његовој околини, на готово истовестан начин, славила и у средњем веку, у време средњовековне државе босанске и Цркве босанске. Измене и осавремењивања доживела је вероватно само славска молитва.

Вуковско је старо насеље у коме од паметивека живе Срби који говоре икавицом. У до сада обелодањеним историјским изворима први пут се помиње у једном турском дефтеру из 1516. године.⁹ Том приликом поменути су ондашњи вуковски засеоци који и данас носе иста имена. Записани су и још неки топоними који су се одржали до данашњих дана. Због свега тога може се тврдити да је насеље под истим именом формирано знатно раније и да се до данас није гасило.

Само насеље, на надморској висини од 1.200 метара, опасно густим четинарским шумама, по свом географском положају издвојено је чак и од осталих делова иоанско изоловане Купрешке висоравни, чиме је било заклоњено од разних утицаја и мена.

Испитујући 1920. године порекло становништва на Купрешкој висоравни, Боривоје Ж. Милојевић сретало је овде староседелачке породице, врло старе породице непознатог порекла,¹⁰ што све може ићи у прилог тврдњи да се насеље није гасило и да су старинци били у могућности да сачувају своје старе обичаје и да их наметну досељеницима који су пристизали током векова.

Купрешка висораван на којој је у Вуковско изузетно је богата стећцима. Овде је у 53 некрополе Бешлагић избројао 1.154 стећка.¹¹ Гробља верно говоре о људима који су у њима сахрањивани. Пошто овде има и великих "биљега" елегантне форме са префињеним украсима, Бешлагић сматра да је у средњем веку у овим крајевима била развијена каменорезачка школа која је неговала свој стил.¹²

Може се приближно одредити и време када су ти стећци настајали. Испитујући праисторијске тумуле на Купрешком пољу у времену од 1980. до 1984. године, екипа археолога на челу са Алојзом Бенцом ископала је и неке средњовековне гробове где су нађени новчићи из друге половине XIV и прве половине XV века.¹³ Вероватно да већина купрешких стећака датира из тога времена.

Могуће је да се на то раздобље односи и податак да је на Купрешкој висоравни било седамнаест цркава.¹⁴ По

бројним топонимима *црквица* могла би се одредити и већина места где су богомоље, вероватно брвнаре, биле подигнуте.

Више светлости на верске прилике тога времена у овом делу Босне, на Купрешкој висоравни, па и у Вуковску, могу бацити два средњовековна рукописа: *Дивошево јеванђеље*, настало у првој половини XIV века у *Хвалов зборник*, преписан почетком XV века. Први рукопис писан је за великаша Дивоша Тихородића из Завршја (Купрешке висоравни, Гламочког, Дувањског и Ливањског поља),¹⁵ други за Хрвоја Вукчића Хрватинића, војводу сплитског и кнеза Доњих крајева у чијим се поседима тада налазила и Купрешка висораван.¹⁶ Проучавајући ове рукописе Драгољуб Драгојловић је утврдио да су оба дела компонована по обрасцу источне цркве и да су преписана са старијег глагољског предлошка који је био формиран крајем XI века у Охридској архиепископији.¹⁷

Могло би се претпоставити да је тада у XIV и XV веку славски обред имао своју физиономију која се у свој својој вишеслојности, претхришћанској и хришћанској, сачувала до данашњих дана. Вероватно је у то време постојала и овако конципирана славска молитва у коју су касније унесени и светитељи Српске светосавске цркве.

У тешким временима и пометњама које су уследиле крајем XV века, после доласка Турака, древне богомоље на Купрешкој висоравни нису се могле сачувати (постоје предања да су их спалили Турци). Знатно отпорнија духовна култура и обичаји лакше су се могли чувати. Мада нису прекидане везе ни са материјалном културом и културним местима тога времена.

Сељаци из Вуковска и данас поштују велики камени средњовековни крст око кога је и шест стећака на узвишењу Љељен што се уздиже у пољу испод села. Верује се да је под крстом "светиња". С источне стране на крсту исклесана је људска фигура с раширеним рукама, а са западне, по Шефику Бешлагићу, штит са секиром,¹⁸ што

може да подсећа и на књигу и штап, знак великодостојника Цркве босанске.

Све до 1941. године, када су усташе убиле последњег вуковског свештеника Добросава Бложевића, чиме се парохија угасила, испред вуковске цркве, са свештеником на челу, сваког лета у време суше кретала се литија према Љељену и заустављала пред великим крстом где се молило за кишу. А те молитве, потврдиће и данас стари Вуковљани, по правилу би биле одмах услишене.

За чување старих обичаја и традиције у Вуковску ваља захвалити породици Поповић из које су се више од три стотине година регрутовали вуковски свештеници. Последњи је умро тридесетих година. У средини сеоског гробља, ограђеног у средњем веку сувозидом, у једном реду је дванаест великих камених крстова под којима почивају свештеници ове лозе. Најстарији споменик урађен је од камена лошег квалитета па се на њему не распознаје натпис, а на другом по реду је име попа Петра Поповића, рођеног 1660. године.

Породица Поповића доселила се у Вуковско крајем XVI или почетком XVII века. Зна се да су овамо стигли са Змијања, где је предак, поп Петар Црни, парох у манастиру Гомјаници, да би сачувао породичну част морао убити Турчина, а главу и породицу спасавати бекством. Ово предање забележио је и Милојевић.¹⁹

Када су Поповићи стигли у Вуковско, овамо нису затекли цркву. Садашње је, вероватно на темељима средњовековне, подигнута у прошлом веку. Освећена је 1863. године. Али сигурно је да су затечени славски обичаји, овакви какви су данас. Свештеници се нису, као што то нигде Српска црква није чинила, мешали у начин народног прослављања крсног имена, него су га прихватили како су га затекли и помагали да се преноси са колена на колена.

НАПОМЕНЕ

1. Абдулах Шкаљић, *О обичајима и вјеровањима у срезу Јајачком*, Билтен Института за проучавање фолклора, Сарајево, 1953, свеска I, страна 224-227; Милан Карановић, *Крсно име и завјештина на Змијању*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1932, свеска XI-LU, страна 89; Босанско-херцеговачки источник, свеска VIII, Сарајево 1892, страна 421, 422; Никола Беговић, *Живош Срба граничара*, Београд, 1986, страна 60, 61.

2. Боровоје Ж. Милојевић, *Куирешко, Вуковско, Равно и Гламочно*, Српски етнографски зборник Српске краљевске академије, књига 13, Београд, 1923, страна 93-97.

3. Чурек - врста хљеба; у Мостару се о крсном имену месе неки чуреци (особини хлебове) - М. Ђ. Милићевић, *Рјечник хрватског или српског језика*, ЈАЗУ, свеска II, 1984; врста хљеба који се мјеси о крсном имену; балкански турцизам из области хране - Петар Скок, *Етимолошки рјечник хрватског или српског језика*, књига прва, Загреб, 1971; чурек - из азербејџанског, крим-татарског "пресна лепешка, пирожок" - Макс Фамер, *Етимолошки лексикон руског језика*, том IV, Москва, 1973).

4. Такав прегршљивач је и поп Бубњевић из Герзова, Милан Карановић, исто дело; Босанско-херцеговачки источник, свеска IV и V, Сарајево, 1890, страна 197.

5. Сергије Кнежић преписао је славу без интерпункције која је, уз неке мање интервенције у тексту, урађена по узору на славе објављене у *Народним здравицама*, Београд, 1987, страна 27-39, Босанско-херцеговачком источнику, свеска IV и V, Сарајево, 1980, страна 195-197 и *Живош Срба граничара*, Николе Беговића, страна 60-61.

6. *долибаша*, турцизам, човек који на свечаним гозбама седи на pročелу стола и управља здравицама (*Речник српскохрватског књижевног језика*, Матаца српска, Нови Сад, 1969).

7. *маја* - хип. од мајка, домаћица, редуша (*Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад, 1969).

8. Под пивом се у овим крајевима подразумева пиће - вино и ракија.

9. Мирослав Џаја, *С Куирешке висоравни* (додатак: Крунослав Драгановић, *Насеља и миграције на Куиресу*), наклада Жупе Отиновци-Купрес, 1970, 322-331.

10. Милојевић, 93-97.

11. Шефик Бешлашћ, *Сшећци, кашалашко-шонографски иреглед*, Сарајево, 1971, страна 117-125.

12. Шефик Бешлагић, *Сшећци, култура и умјешности*, Сарајево, 1982, 180, 181, 215.

13. Алојз Бенац, *Праисшоријски Шумули на Куирешком иољу*, Сарајево, 1986, 96, 100.

14. Поп Стево Н. Давидовић, *Јањ и околина*, Босанска вила, број 5, 1886. страна 7.

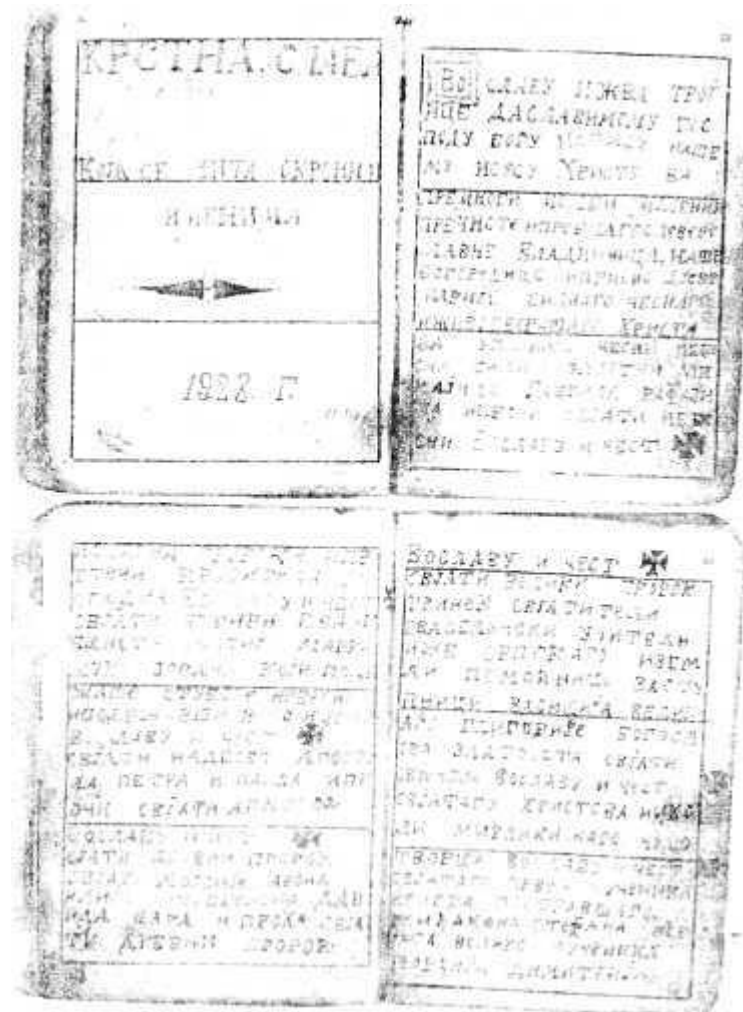
15. Јелица Ђурић и Рајка Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихо-родића*, Зборник радова Византолошког института, књига 7, 1961, страна 154; Драгољуб Драгојловић, *Библијска књижевност у средњевековној Босни*, Књижевна историја, XVI, 62, 1983, страна 216.

16. Драгољуб Драгојловић, *Зборник крстијанина Хвала и проблеми "Цркве босанске"*, Ватсатса, XIП-XIУ, 1982/83, страна 79.

17. Драгојловић, *Библијска књижевност*, 241, 245; Херта Куна, *Милениј словенске писмености*, Ослобођење, Сарајево, 16. октобар 1985, страна 9.

18. Бешлагих, *Сшећци, кашалошки иреглед*, 122.

19. Милојевић, *исго дело*, 96.

ХРИСТОВО РОЂЕЊЕ ИЛИ ОБНАВЉАЊЕ МЛАДОГ СУНЦА

Божјићи обичаји купрешких Срба одишу древношћу која зрачи из складног споја хришћанских и претхришћанских обреда што се изводе у кући, за божјићном трпезом и око куће. Судећи по организацији и редоследу божјићних обредних радњи и по поређењима са божјићним обичајима у суседним и неким даљим крајевима, чини се да су купрешки Срби, захваљујући географској изолованости предела у којима су живели, сачували бројне обреде који су се били усталили још у време Цркве босанске и средњовековне босанске државе.

На основу божјићних обреда купрешких Срба и појединих магијских радњи које се тада изводе, могу се потврђивати све три до сада прихваћене научне претпоставке о претхришћанском пореклу божјићних празника. По најприхватљивијој претпоставци, чији су најизразитији представници Сима Тројановић и Натко Нодило, божјићи празници садрже у себи и слојеве паганских обреда некадашњег празновања поводом рађања младог сунца, које је, како је казао Тројановић, замишљено као живо биће које се бори, а онда се "почиње ослобађати непријатеља и враћати се својим старим путем".¹ Таква слава одржавала су се у давнини када се обожавао бог Перун.² И за Натка Нодила били су то празници рађања младог сунца.³ Према старинском веровању, мишљење је др Бранимира Малеша, божјићи празници који се јављају у време кратковнеице представљају празновање нове године. То су заправо они тренуци које је прастари мит означио као борбу између светлости и таме, када сунце побеђује и када до-

живљава ускрснуће, а са њим и живот.⁴ Према Шпири Кулишићу, већина тих божићних магијских обреда има вегетативни карактер чиме се доприносило побољшању рода на пољима,⁵ док за Веселина Чајкановића "Божић је пре свега празник из култа предака којима се тих дана... даје прилика да се нахране и огреју",⁶ што је доказ да се у претхришћанско време тога дана очекивао долазак божанства које је имало "карактеристике српског претхришћанског бога, које смо овде само на кратко у стању да навестимо".

И на Купрешкој висији, као и код свих Срба, припреме за Божић почињале су рано. У посебно одељење у стаји одвојио би се ован или овца намењени за божићну печеницу где би се засебно хранили да добију на тежини. Размишљало би се на време и о пшеничном брашну за чесницу, о божићном сирцу. Припремао би се и восак за свеће, набављала ракија. И за све време би се постило и празновали предбожићни празници. Али права ужурбаност почињала би на Туциндан, када би се клала печеница и секао први зелени бадњак.⁸

Уочи Бадњице, пред сам мрак, двојица или један мушкарац кренули би у оближњу шуму да одаберу и усеку први бадњак - младо гранато стабло смрче или јеле, висине до два метра. Претходно би га засули житом из вунене рукавице, а онда, засецајући га са источне стране, оборили на земљу и поткресали најниже гране. Посечено стабло један од њих би ставио на раме, донео пред кућу и прислонио на зид са источне стране поред врата. Ујутро рано пре рођења сунца и доручка неко од мушкараца, најчешће домаћин, навучао би рукавице на руке, узео бадњак и унео га у кућу, обраћајући се укућанима: "Добро јутро. Добро нам дошло бадње јутро!" А укућани би му углас одговарали: "И с тобом заједно!". Одмах после тога домаћица би бадњак три пута посула шаком зоби или јечма из велике рукавице. Од бадњака би одломили једну гранчицу коју би заденули за икону на зиду. Мушкарац би затим унео бадњак на сред собе у којој ће бити постављена божићна

трпеза и крупним замасима на све четири стране крстио кућу изговарајући: "У име Оца и Сина..." Бадњаку би убрзо пришла женска чељад која би га украшавала раније припремљеним украсима - цветним ресама израђеним од разнобојног конца, тканине и папира у боји. Бадњак би се затим износио пред кућу и прикивао ексерима на видно место на источној страни где би као кућна амајлија и украс стајао све до иза Малог Божића.

У неким селима у суседству, у околини Бугојна, овако донесен бадњак нису прикивали за кућу, него би га забавали у ђубрењак. Прича се да у турско време потурчењаци, турски бегови, светећи се вери коју су проверили, нису дозвољавали православним Србима да бадњацима украшавају куће. Могли су то учинити само под условом да га пободу у ђубре. Тадашњи свештеници и народни прваци сматрали су да је боље прихватити и такво понижење него се одрећи обичаја. Код православних Срба из околине Јајца као бадњак би послужила лескова или хрстова грана која би се на исти начин уносила у кућу, а онда би мушкарац који је држао у рукама њоме замахивао и крстио плафон, после би тај бадњак забавали у ђубрењак.⁹

Зелени бадњак купрешких Срба, сличан пример нисмо нашли у неком другом месту, представља занимљиву појаву. Могао би то бити остатак древног обичаја када се зеленилом зимзеленог дрвета у хладне божићне дане исказивала вера у непобедивост живота, када се употребом зеленила у обреду преносила вегетативна снага младог биља, што је уједно имало и амајлијска обележја и штитило од злих сила.¹⁰ Не само Срби него и остали словенски народи, зеленој грани, симболу новог, обновљеног живота приписивали су изузетну моћ.¹¹ Забележено је и то да су се српске куће у Херцеговини китиле на Божић зеленим бршљаном и ловорикама.¹² Бршљаном су се на црногорском приморју китили бадњаци, а у Рисну ловориком.¹³ У Буковици у Далмацији чесница се украшавала зеленим гранчицама.¹⁴ Тамо где је било обиља четинара за ритуално божићно зеленило коришћене су јеле које су наши

преци поштовали и у другим приликама и под њима се, као у црквама, молили Богу.¹⁵ Купрешки зелени бадњаци немају везе са новогодишњим јелкама које су, како подсећа Чајкановић, у последње време ушле у моду са западних страна.¹⁶

Одмах пошто би први зелени бадњак био прикован за кућу, један или два мушкарца пожурива би у шуму да тамо пре сунца усеку и донесу кући друге бадњаке. Остало је писано сведочанство богослова Марка Поповића, потоњег купрешког свештеника, о томе како су православни са Купреса крајем прошлог века секли бадњак. Мушкарци који би са секиром кренули у шуму понели би зоби којом би посули одабрано буково дрво погодно за бадњак (на купрешким висинама не расте храст). "Који ће први да почне сијећи дрво прекрсти се три пута окренувши се према истоку. Онда узме зоб и њоме посипа оно дрво које намјеравају посијећи. Сјеку овако да им дрво падне према истоку. Прву тријеску дигне један за стопаницу, која ће је метнути за здјелу за кајмак, да јој се јачи кајмак хвата. Посјечено дрво исцјепају код куће на пет дијелова, па их прислоне уза зид, близу кућних врата. Кад се смркне, обуче домаћин рукавице па изиђе да унесе три бадњака. Преостала два остану до Малог Божића."¹⁷

За протеклих сто година обичаји су се унеколико изменили. У међувремену су се распале породичне задруге па, би у шуму по бадњак углавном ишао по један мушкарац, најчешће домаћин. Поступак сече бадњака био је исти као и пре сто година, само би оборено дрво најчешће ту исекли на три дела, три бадњака дужине до једног метра, а онда би их домаћин ставио на раме, донео кући, усправио их уза зид поред врата где би дановали и сачекали првн мрак.

Дан раније, на Туциндан, припремала се божићна печеница. Клао би се и на ражањ натицао ухрањен ован или овца јаловица, а ражањ би се стављао на ватру сутрадан на Бадњицу. Док се негде у дворишту на жару окретала печеница, на ватру се постављао и лонац киселог купуса са сувим месом, просејавало се брашно за чесницу, пите, уш-

типке и остале врсте колача што ће се пећи у ноћи између Бадњице и Божића. Домаћин би скупив на једно место раније припремљени метални новчић, минијатурнијарами соју који су израђени за чесницу и коњски чавао. Неко од искуснијих чланова домаћинства грајао би восак и око фитиља од ланеног конца обавијао га, окрећући га међу длановима, све док не добије жељену дебљину. Правиле су се четири божићне свеће од којих се једна палила на Бадње вече.

Бадњаци би се уносили у кућу увече кад падне мрак. Чинио би то мушкарац, обично домаћин који би претходно навукао рукавице на руке, изишао пред кућу и уносио један по један бадњак и, прекорачивши кућни праг, говорио: "Добро вече. Добро нам Бадње вече дошло!" Укућани би одговарали: "И с тобом заједно".¹⁸ Истовремено би га домаћица три пута посула житом из вунене рукавице. Домаћин би прилазио ватри на којој би укрштао облике бадњака, оставивши их да целу ноћ гори. Сутрадан би одабрао највећу главњу преосталу од сагорелих бадњака и оставио је за Мали Божић.

Купрешки Срби секли су и ложили бадњак онако како је то чинила већина Срба, слично као у Ливањском пољу,¹⁹ у Буковици у Далмацији,²⁰ околини Високог у централној Босни,²¹ Старом Дробњаку на Дурмитору.²² Обред везан за ложење бадњака и у овом случају потврђује учење цркве о три дрвета које су у пећину у којој је лежао новоређени Христос донела тројица чобана и наложила ватру. Истовремено ови обичаји иду у прилог мишљењима да ови бадњаци носе далеке, претхришћанске митске поруке. Тако Сима Тројановић сматра да су то идоли који су у време Перунових свечаности жртвовани да би се родило и обновило младо сунце²³ које је краткодневица готово била угасила. Док ти бадњаци сагоревају чека се новорођено сунце.²⁴ За Шпиру Кулишића бадњак је плодотворани демон вегетације,²⁵ од кога се, према Бранку Ђупурдији, очекује да поспеши плодност поља, напредак стоке али и целе породице.²⁶

Чим би наложио бадњаке, домаћин би у кућу унео бреме сламе. Опет би се, прекорачивши кућни праг, обратио укућанима: "Добро вече, добро нам Бадње вече дошло". "И с тобом заједно" - отпоздравили би укућани. Сламу би ставио у угао просторије у којој ће се вечерати. Одмах после тога домаћин и домаћица пришли би слами и у њу би бацали орахе, јабуке, суве смокве и шљиве, коцке шећера и бомбоне. Деца би нестрпљиво чекала да им домаћин да знак да појуре према слами и, опонашајући гласове свих домаћих животиња, разбацивали би сламу и тражили слаткише. Све би то било пропраћено дечјом грајом. Од деце се захтевало да сламу разнесу по целој кући - све до прага кућних врата.

Када би деца обавила свој обред, на ред би дошла вечера. Пре тога домаћин би узео једну божићну свећу, поставио је испред иконе и запалио. Затим би му принели кадионицу са жаром на коју би он ставио тамјан а онда окадио икону, затим целу кућу и чељад. После би се сви гласно помолили Богу и сели да вечерају. Одрасли мушкарци би попили по чашицу ракије. На трпези би била посна јела. После вечере сви би пожурили да прилегну.

Вечера уочи Божића, према Веселину Чајкановићу, представља гозбу која се приређује прецима "где слама за богове и за душе предака има нарочито привлачну снагу".²⁷ Док божићна слама за Шпиру Кулишића "представља усјеве па се стога њена мађијска снага преноси и на земљорадничка оруђа".²⁸ Расута по кући слама је у ствари њива чија "плодотворна снага преноси се на оруђа и семење с којима долази у додир",²⁹

У ноћи између Бадњице и Божића у кући се не би гасило светло. Домаћица би бдела припремајући храну. Одмах иза поноћи будили би се одрасли чланови домаћинства припремајући се за цркву. Пре него што би они кренули, домаћица би замесила чесницу док би домаћин, док она меси, у тесто убацио раније припремљени метални новчић, јармић за волове, соју и чавао. Део теста домаћица би претходно одвојила за шупљи воловски колач кога би

пекла заједно са чесницом. Пре него што би чесницу ставила на ватру, домаћица би је ишарала правећи на тесту кружиће врхом чаше и утискујући слова којима се украшава и славски колач. Чесница би била печена ујутро и топла би се износила на божићну трпезу.

Магијску улогу у божићном обреду имала је и чесница која је симболично представљала усеве и деловала на побољшање рода.³⁰ За Симу Тројановића чесница је жртва припремана неком божанству,³¹ док овакав божићни хлеб, како сматра Веселин Чајкановић, представља жртву намењену прецима.³²

Божићна трпеза се постављала рано пре суцна, одмах пошто би се чељад вратила из цркве са литургије. Домаћица би прво у тави растопила масла, зашећерила га и излила у најлепши тањир који је имала у кући и ставила га на сред трпезе. У већ припремљени варићак напуњен житом забадане су три божићне свеће. Варићак би се стављао на сточић десно од трпезе, испод славске иконе. Домаћин би затим запалио свеће, окадио божићну трпезу, свеће, икону, после би свако од чланова домаћинства прилазио кадионици и домаћиновој руци, три пута јој се клањао, наводећи дланом према лицу дим тамјана, изговарајући речи: "Ди се Христово кадило кадило, ту се Господ Бог јавио". Домаћин би се затим окренуо према укућанима прекрстио и изговорио: "Мир Божији, Христоссе роди!" А они би му углас узвратили: "Заиста се роди". Затим би настало мирбожење где би се сви љубили у образе изговарајући речи: "Мир Божији, Христоссе роди".

Домаћин би, преузевши улогу кућног свештеника,³³ и даље водио божићну свечаност. Наступио би најужбудљивији тренутак суочавања са судбином, огледање над тањиром са растопљеним маслом које се, обасјано јутарњом зимском светлошћу, цаклило као огледало. Ко би видео своје лице у тањиру - дочекаће идући Божић! Прво се над тањир сагињао домаћин, онда би се померио у страну и место над тањиром уступио другима. Када би се изређала сва чељад, домаћин би узео чесницу, изломио је на оно-

лико делова колико има чланова домаћинства и свакоме поделио по комад. Затим би домаћин од свог комада откинуо парче, замочио га у растопљену маст, ставио у уста и омрсио се. На исти начин би се омрсила и остала чељад, а међу последњима, разуме се, деца.

Огледање у маслу био је, дакле, магијски обред где се у кућном пророчишту, на божићној трпези, настојало проникнути у судбину сваког члана домаћинства до идућег Божића. Прорицање будућности, огледање у маслу растопљеном на живој ватри јесте, како каже Сима Тројано вић, обред у коме се сваком укућанину пружила могућност да се сам увери "да ће живети и свим болестима одолети". Као и Купрешани над *масловаром* (цицваром) огрезлом у растопљеном маслу огледали су се на Божић и Срби у Ливањском пољу.³⁵ У Старом Дробњаку у растопљеном маслу које је пливало по божићној цицвари тражили су се тога јутра момци и девојке, који би, зависно од тога колико су јасно видели свој лик, гатали да ли ће им година до идућег Божића протећи у срећи и напретку.³⁶ На Божић ујутро, у Јању који је у купрешком суседству, чељад се огледала у посуди у којој је био растопљен мед, помешан са лојем исцеђеним из божићне печенице.³⁷ У централној Босни у височком крају, пошто би упалили божићне свеће, укућани би своју судбину "тражили" на зиду по коме су тражили сенке. Онај ко на зиду уочи своју сенку - живеће до идућег Божића.³⁸

Пошто би се сви укућани огледали у тањиру са растопљеним маслом и омрсили, домаћин би налио чашу ракије и свима наздравио пожелевши да им свима помогне Бог и Христово рођење, да донесе здравље, благослов и свако обиље и њима и сваком брату Србину, ма где био. Ракију би попили сви мушки одрасли чланови домаћинства а онда би седали за трпезу. У међувремену пред њих би била изнесена печеница и сва остала јела. За божићном трпезом јео би шта ко жели и колико жели. Највише радозналости изазивали су комади чеснице које су сви држали у рукама. Свако би загледао свој комад и у њему

тражио замешене предмете. Онај ко би нашао новац - тако се гатало - могао би у предстојећој години успешно трговати, а не би згорег било да он управља породичним новцем. Онај ко пронађе сојицу - могао би бити путник и кириција, док јарам предсказује најбољег тежака, а чавао коњушара. У међувремену се са печенице исеца плећка, а огољено плеће долази у руке ономе ко зна да га "чита" и види хоће ли до идућег Божића у овом дому бити Божјег благослова, болести, пожара, штете, раке...

По завршетку божићног доручка, све док су се држали волови, у кућу се уводио први *иоложник*³⁹ - во. Обично би се бирао мирнији јунчић кога би неко од укућана ко га храни домамио пред кућу, а онда би га просто угурали преко прага. Ако во никако не би хтео да уђе у кућу, довољно би било да бар првим ногама прекорачи кућни праг. Када би се животиња нашла на кућним вратима, домаћин би је три пута посуо житом и рекао јој: "Добро нам Божић дошао", а неко од чељади у име вола би одговорио: "И с тобом заједно". Затим би се домаћин мирбожио с волом, љубећи га испод очију. Домаћица би онда пришла волу и на десни рог му натакла шупљи колач који је умесила од теста божићне чеснице, а на леви рог би му везала рашчешљану влас конопље или лана. Вола би после водили у стају и везивали за јасле. Он би убрзо, чешући се о зид покушао да збаци са рога колач којим је био дариван, а његови пратиоци, који се нису одвајали, нестрпљиво би мотрили како ће колач пасти - на лице или наличје, по чему се гатало каква ће година бити. Колач би натакли на посебан ексер забоден у греду за ту прилику, тако ту остао до Малог Божића, и не би могла да га дохвати ни стока ни мишеви.

Око подне се чекао људски положник. Обично би се унапред знало ко би то могао бити. Прижељкивао се мушарац, па би ту улогу обично играли дечаци из комшилука или шире родбине. Када се положник оглашавао на вратима, домаћин би изашао пред њега и три пута га посуо житом. Положник би, ушавши у кућу, све поздравио бо-

жићним поздравом: "Мир божији, Христос се роди", а домаћини би му отпоздравили. Затим би пришао ватри и почео да цара ватру изговарајући: "Колико искрица толико овчица, колико варница - толико кравица, колико жара -толико пара." Онда би се мирбожио са свим укућанима, после би га домаћин посадио на најлепше место за трпезом где би га нуткали јелом и пићем. Када би мало поседео, положник би изјавио да мора да крене даље, па би га домаћица даривала пришивши му на леђа власконопље и чарапе док би му домаћин гурнуо у џеп ситног новца. Ако положник не дође на Божић, чекали би га све до Малог Божића. То звање понео би први човек са стране који уђе у кућу. Ако би у кући било напретка - сматрало се да у томе има и положникове заслуге.

Положник је, како сматра Веселин Чајкановић, "у ствари божански гост - он је инкарнација митског претка", где је положник у давнини била животиња, а онда је почео да долази и положник човек.⁴⁰ Мишљење да је положник во старији од положника човека прихватио је и Шпиро Кулишић,⁴¹ при чему је за њега тај божићни гост представљао житног демона.⁴² Во и човек који на Божић прекораче кућни праг са собом доносе и остављају магијску снагу што се преноси на оруђа којима се обрађује земља и обезбеђује добар род и сваки напредак.⁴³

После подне би младеж излазила из куће и упућивала се према цркви где би се сви мирбожили, играли у колу, певали и веселили се. Пред вече би се вратили кући и рано легли, да би ујутро рано устали. И сутрадан а и прексутрадан младеж би се скупљала код цркве или на неком другом месту. Први дан после Божића звао се Први божији дан, а затим би уследио - Други божији дан или Свети Стефан. За све то време трпеза се не би дизала нити би се кућа мела.

Божићне свечаности завршавале су се на Мали Божић. Тога дана чељад би устајала рано. Ложила би се ватра у коју би се стављала сачувана главња од божићног бадњака. Истовремено домаћин би узео сламу која је била

унесена у кућу још на Бадњицу увече, а после била скупљена и сачувана за ову прилику. Изнео би је у сепету на *арман* (гумно) и расуо по снегу око *сшојжине*, правећи вршај. Младеж се у међувремену припремала за ритуалну вршидбу. Покупили би звона која би се лети стављала стоци на врат док иду на испашу па су их стављали себи око врата. Из штале са ексера скидан је и на арман изношен шупљи воловски колач испечен од теста чеснице који је тамо чекао још од Божића. Из куће бе се појавио домаћин који би у машицама носио распаљену главњу бадњака и у пратњи млађе чељади износио је на армен и стављао на стожину. Онда бп му дали у руке шупљи колач од кога би он за сваког од присутних откинуо комадић који би ставили у уста и прогутали (остатак се истога дана мрвио и давао свој стоци). Као у иравом вршају домаћин би подвикнуо и замахнуо бичем или прутем а младеж би уз вриску и клепетање звона, газећи сламу и снег, као коњи у вршају правили кругове по арману. Исте сцене могле би се видети по целом селу где је на арманима одјекивала вриска и у тами светлили бадњаци на стожинама.

После вршидбе, пре него што се раздани, младеж би улазила у кућу где би ржући опседали домаћицу, тражили "зоб", доручак који би се састојао од сувог меса, кајамка, сира. Обед би морао бити завршен пре рађања сунца, пре него што би неко туђи могао да уђе у кућу.⁴⁴

Вршидба која се изводила на Мали Божић на гумну имала је магијски карактер, јер се тим чином желело утицати на род усева.⁴⁵ Магијске радње што су се тада обављале представљале су кратки подсетник божићних обичаја.⁴⁶ Као на Купрешкој висоравни Мали Божић се славио и у суседном Јању где се још на тобожњи вршај изводио и во положник коме је ту на арману на десни рог стављан птупљи колач.⁴⁷ На сличан начин ово јутро празновало се и у Буковици где би на гумну око стожера оптрчавала цела породица.⁴⁸ У околини Високог деца би на гумно износила божићну сламу, и разбацујући је око стожера, опонашала

гласове домаћих животиња. На гумну се ломио божићни колач, аједан комад се натицао волу на рог.⁴⁹

Последњи Божић, ако се изузму неке породице у селу Благају, купрешки Срби провели су у својим домовима на својим исконским баштинама 1994. године. Почетком новембра те исте године, пред јаким хрватском и муслиманском војском, морали су да напусте своја стара насеља и да оду у избеглиштво. Први пут у дугој историји Вуковска, Равног, Мрачаја, Рилића, Малована у овим селима није остала ниједна породица изнад чијег би се станишта вио дим и која би на Божић 1995. године запалила божићну свећу.

НАПОМЕНЕ

1. Сима Тројановић, *Главни српски жривени обичаји - Сшаринска срискајела и шића*, Београд, 1983, стр. 214-215.
2. Исто, 213.
3. Натко Нодило, *Сшара вјера Срба и Хрваша*, Сплит, 1981, стр. 204.
4. Др Бранимир Малеш, *ПочеШак године у ирасшарој кулшури нашег народа*, сепаратни отисак из Просветног гласника, бр. 1-2, 1942, стр. 1, 2, 14.
5. Шпиро Кулишић, *Из сшаре српске религије*, Београд, 1970, стр. 35, 43, 45, 82, 220.
6. Веселин Чајкановић, *Миш ирелтија код Срба*, Београд, 1973, стр. 219-220.
7. Исто, 222.
8. О божићним обичајима купрешких Срба на Преображење, 19. августа 1994. године на Купрешкој висоравни казивали су: Ружа Кнежић (1919), Триша Кнежић (1920), Ковиљко Шкобић (1926) и Војислав Лугоњић (1934).
9. Абдулах Шљакић, *О обичајима и вјеровањима у срезу јајачком*, Билтен за проучавање фолклора, св. 2, Сарајево, 1953, стр. 227.
10. Бранко Ђупурдија, *Аграрна магија у Шридиционалној кулшури Срба*, Београд, 1982, стр. 43.
11. Жпиро Кулишић, *Сшара словенска религија у свјешлу најновијих исшараживања, иосебно балканолошких*, Сарајево, 1979, стр. 71-72.
12. Тројановић, *Жривени обичаји*. 216.
13. Веселин Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд, 1990, стр. 56.

14. Владимир Ардалић, *Буковица -народни живош и обичаји*, Бенковачки магазин, бр. 2, 1994, стр. 51.
15. Павле Соларић Нишевљанин, *Главније биље у народном веровању и швану код нас Срба*, Београд, 1990, стр. 130-131.
16. Чајкановић, *Речник о биљкама*, 123.
17. *Бадњи дан и Божић (велики и мали) у исшочно-иравославних*, Вјерске старине из Босне и Херцеговине, приопћио Емилијан Лилек, професор Велике гимназије у Сарајеву, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, јул-септембар, 1894, свеска IV, стр. 328.
18. Готово исте речи приликом уношења бадњака изговаране су и у Буковици у Далмацији, Ардалић, Буковица, 49.
19. Радмила Кајмаковић, *Божићни обичаји*, Етнолошка и фолклористичка испитивања у Ливањском пољу, Гласник земаљског музеја у Сарајеву, етнологија, нова серија, Сарајево, 1961, стр. 224-226.
20. Ардалић, *Буковица*, 49.
21. Др Миленко Филиповић, *Живош и обичаји народа у Високој нахији*, Београд, 1949, стр. 125.
22. Ђорђе М. Остојић, *Божићни иразници у Сшаром Дробњаку*, Расковник, 69-70, 1992, стр. 52.
23. Тројановић, *Жривени обичаји*, 188, 227, 231.
24. Нодило, *Сшара вјера*, 203.
25. Кулишић, *Из сшаре релтије*, 35, 45, 82.
26. Ђупурдија, *Аграрна магија*, 43.
27. Чајкановић, *МиШ ирелигија*, 205.
28. Кулишић, *Из сшаре релтије*, 45.
29. Ђупурдија, *Аграрна магија*, 47.
30. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски мишолошки речник*, Београд, 1970, стр. 302-304.
31. Тројановић, *Жривени обичаји*, 27, 226, 227.
32. Чајкановић, *Речник о биљу*, 196.
33. Тројановић, *Жривени обичаји*, 221.
34. Сима Тројановић, *Вашра у обичајима српског народа*, Београд, 1930, 167.
35. Р. Кајмаковић, *Божићни обичаји*, 225.
36. Остојић, *Божићни иразници*, 56.
37. Шкаљић, *О обичајима и веровањима*, 228.
38. Филиповић, *Височка нахија*, 127.
39. Поред ређег назива положник чешће се каже: положеник, полажник, положајник, полагајник, полазник.
40. Чајкановић, *Миш о религији*, 214-215.
41. Кулишић, *Из сшаререлигије*, 118.
42. Исто, 16, 107, 109, 118.
43. Ђупурдија, *Аграрна магија*, 58-59.
44. Слама са армана расута око стожине на Мали Божић и главња од божићног бадњака остављена на стожини скупљала би се у пролеће када окопи снег, а онда би се односила на оближњу њиву и тамо запалила пре орања.
45. *МиШолошки речник*, 35.

46. Исто, 213.

47. Шкаљић, *О обичајима и веровањима*, 229.

48. Ардалић, *Буковица*, 53.

49. Филиповић, *Височка нахија*, 130.

СВАДБА И НЕЗВАНИ СВАДБАРИ - "ВУКОВИ" И ТРКАЧИ

Свадба купрешких Срба, све до рата што је избио 1992. године, садржала је у себи старе обичаје заједничке за целокупну југозападну, али добрим делом и централну Босну. Најстарије примесетих "некадашњих радњикојимасе желела представити или ојачати брачна везамладенаца",¹ по којима се купрешка свадба издваја, били су добро очувани обичаји крађе петлова и кокошију, трке пешака и коњаника, и "вукови" - тај древни обред свођења младе и младожење и њихов испраћај у прву брачну ноћ.

Свадбени обреди били су идентични у свим српским купрешким селима: Вуковску, Равном, Рилићу, Маловану и Благају, и слични као и код Срба на Дувањском, Ливањском па и Гламочком пољу. У ранијим временима на овим просторима девојке би стасале за удају чим напуне шеснаесту годину, а момци осамнаесту. Није искључено да су се у деветнаестом веку, као на пример у суседном Јању, момци женили још у петнаестој години.² Већ између два светска рата девојка која се не би удала до двадесет друге године сматрана је уседелицом, а момак који се не ожени до двадесет седме године =- старим момком. Гледало се да се поштује ред, да се у једној породици или задрузи жене и: удају по реду, када се предност даје најстаријима.³

Међусобно би се узимали само момак и девојка православне вере. На Купрешкој висоравни углавном би живело по пет-шест хиљада Срба и сви знатнији родови добро су се познавали, знале су се врлине и мане сваког рода, сваке задруге, сваке породице, где су се посебно ценили богатство, углед, али и лепота. Већина момака и девојака

стасалих за брак углавном су се познавали. Сретали су се на испашама, селима и зборовима, где су се могле исказати међусобне симпатије. Будући младенци после учесталих виђања своје везе поверавали би родитељима. Породице би после, ако за то постоје разлози, преко поверљивих рођака и познаника тајно упућивале једне другој знаке да има основа за размишљање о пријатељству. Тек после обограних повољних сигнала ступали су на сцену *кодоши* и, по у српском народу ухотаном начину, у име момка и његове породице припремали терен за просидбу.⁴ А пре него што би уследила просидба момкова и девојчина родбина још једном би добро проверили да будући изабраници случајно нису у крвном сродству. У обичајном праву купрешких Срба гледало се да младенци не смеју бити у сродству најмање до шестог колена.

Ако су *кодоши* свој посао обавили на задовољавајући начин, онда су наступали просци. У просидбу би обично ишао младожењин отац, стриц и младожења. Понели би плоску ракије, јабуку и *вишицу*.⁵ На тај важан задатак обично би се ишло недељом. Кад просци досу пред девојчину кућу, представљали би се да су тобоже овамо залутали, питајући могу ли да уђу да се мало одморе. Домаћин би их примио и "сумњичаво" испитивао ко су и одакле су, а онда их нудио ракијом и кафом. После ужине, прелазило се на озбиљне разговоре. Када би договор био приведен крају, онда домаћин позове девојку, о чијој се удаји разговарало, да се и она изјасни да ли пристаје да се уда. Када она уђе, свекар би испред себе на софру или сто изнео јабуку украшену венчићима од нанизаних лешника, сувих смокава, коцки шећера, у коју је пободен златник или сребрњак. Ако се одлучила да се уда, девојка би узимала јабуку, љубила будућег свекра и његовог брата у руку, а младожења би јој на мали прст десне руке ставио витицу, знак да је заручена. Пред полазак просаца девојка би даровала будућег свекра и његовог брата кошуљама, а младожењу чарапама које је она исплела. Догађало се да су на

просидби просци били одбијени и они би се тада ћутке покуњени враћали кући.

Недељу дана после просидбе младожењин отац, заједно са својом женом, свекром, поново би ишао у кућу будућег пријатеља, девојчиног оца на *уговор*, где би се уговарала свадба. На уговор се носила храна: печен брав, уштипци, пиће. Тамо би се утврђивале све појединости везане за предстојећу свадбу - каква би свадба била, колико би стигло сватова. Свдба се обично уговарала за петнаест дана, а за то време девојка и момак нису се виђали.⁶

Момци су се најчешће женили у јесен и зиму. Сватове би купио младожења. Кренуо би са млађим братом и пуним плоскама ракије и запутио би се прво старој кумовској кући, зовући кума и на свадбу. А онда би пошао у куће са којима га везују родбински односи. Првинца и барјактара тражио би у роду своје мајке. Одредили би и ко ће бити коморчија. Остале сватове младожења би нашао под својим кровом. Девер би обично био његов млађи, нежењени брат, јенга - сестра, док би стари сват, глава сватова, био младожењин стриц или отац. Младожења би, купећи сватове, свраћао и у оне куће где је родбину, која неће слати своје чланове у сватове, звао на пир. На пир би звао и најбоље пријатеље и прве комшије са којима није био у крвном сродству.

Пре него што уђе у куће у којима би тражио свате и пирције младожења и његов брат обавезно би завирили у кокошиње где би хватали петла или кокош, везали им ноге канапом који су понели са собом и пребацивали их преко рамена. Када би обишли више кокошињаца и нахватили више петлова или кокошију, везали би их и нанизали на исти канап, направивши венац који би младожења пребацио преко рамена и носио кући. Живина би се код куће клала, а званице које пристижу на свадбу чистиле кокошијим месом. У ливањском пољу владао је код Срба обичај да барјактар, кад крену по младу, веже за барјак живог петла и са собом га носи.⁷

Петао у свадбеном обреду, како сматра Веселин Чајкановић, као хтонично божанство, могао би да представља везу са прецима.⁸ Поред тога, у свадбеним обичајима петао је и симбол плодности чије жртвовање треба да допринесе да млада остави што веће потомство, а петловом крвљу у неким крајевима чак се прскало и жито што се намењивало за семе.⁹

Зарана би се мислило и о главним сватовским обележјима. Ваљало је пре свега припремити барјак са националним обележјима, са дугим копљем на чијем се врху причвршћивала окићена јабука. Као што сведочи поп Стево Давидовић, оддавнинајс у широј околини важио обичај да сватови у младину кућу носе печеног брава, хлеб, сирац, колаче.¹⁰ За ражањ се одабирао најбољи ован са великим роговима, који се пажљиво и дуго пекао, а онда украшавао. Китили су му се рогови, а на чело би му се причвршћивало огледалце, врх ражња који је пролазио кроз овнујска уста био је украшен окићеном јабуком. На сличан начин се китио свадбени ован на ражњу и у широј околини Јајца.¹¹ Поред тога, пекао се хлеб, припремали уштипци и други колачи који би се носили у варићаку, извлачио велики сирац и пунила овећа бачва ракијом.

Одабрани сватови били су дужни да сами за себе обезбеде доброга коња, а ако га нису имали, посуђивали су га од родбине и пријатеља. Припремали су седла, узде, тражила су се нова запрежна кола или санке, уколико је снег, а на колима се постављала седишта срезана од даске. Сваки сват би понео плоску са ракијом. У суботу пре подне сватови би се окупљали пред младожењином кућом. Иза подне, зависно од тога колико је ваљало путовати, кретали би по младу. Напред на коњу јаше првинац, за њим барјактар, па стари сват. У првим колима седе девер и јенга, а у другим на зачељу коморција и младожења. Некада су сватови ишли само на коњима и огртали се кабаницама од црвеног сукна. Црвене сукнене кабанице носили су српски сватови и у Ливањском пољу, а изгледа да је то у

давнини био препознатљив сватовски знак на ширим просторима Босне.¹²

Надомак младине куће сватове би сретали *сришачи* на коњима, младини сродници и комшије. Овај обичај забележен је и у Ливањском пољу.¹³ Када би се срели сватови и сришачи, засгали би, поздравили се, разменили понеку реч, попили ракије и договорили се са кога места ће се потрчати на коњима и којим правцем ће водити тркачка стаза. Ако би се догодило да су млада и младожењина кућа у близини, онда би тркачи, тражећи заобилазне путеве, одређивали тркачку стазу по мери. Заједно са сришачима одмерио би брзину свога коња и неко од сватова. Није се ретко догађало да барјактар уступи барјак некоем од сватова, а сам се са својим коњем умеша међу тркаче. Трка почиње кад један од сватова, по договору, крикне, на што коњи јурну у галоп. А на циљу, пред младином кућом, најбрже чекају дарови. Први који стигне на циљ добија кошуљу, други чарапе, трећи марамицу. Дарови се везују коњима за оглав.

Свака женидба и удаја у српским купрешким селима представљала је, у неку руку, општу свечаност у којој учествује цело село, па и оближња насеља. Пред младину кућу слегло би се и старо и младо, очекујући тркаче па сватове. Пред кућом би остајатш све док сватови не уђу у кућу, док се не ухвати мрак. Ако временске прилике нису биле повољне, сеоска младеж би за своје коло тражила у близини неку прикладну просторију, било да је то школска учионица у којој се помере клупе или нека тек покривена, недовршена зграда у комшилуку.

Кад сватови одјашу коње пред младином кућом и када им коњи буду уведени у штале, они су се упућивали према кућним вратима, где би их сачекивао домаћин питајући их ко су и одакле су. Јесу ли можда путници кириџије, хајдучи или цигани? Ређале би се саједне и са друге стране досетке пропраћене смехом. После краћег надмудривања домаћин би их пустио у кућу, уводећи их у велику собу у којој су намештени столови и клупе, нудећи их пићем, а после и

вечером. Пило би се и разговарало до у позно доба ноћи, а онда би сватови полегали, где ко стигне, где нађе слободно место. Оне што припити заспу најтврђим сном домаћини би понекада зашили ланеним концем за простирку на којој су лежали, па би њихово буђење било пропраћено смехом.

За све то време млада би била затворена у својој собици, где је у родитељској кући проводила последњу ноћ. Око ње су биле њене другарице из села које су јој опрале, расплеле и рашчешљале косу и с тако расплстеном косом она ће отићи у младожењину кућу. Од сватова могла јој је прићи једино јенга која би са њом преноћила. Поред ње је била одећа коју би ујутро облачила и коју су раније младе носиле годину дана и по тој одећи се распознавале. На главу је стављала плитку капицу са црвеним дном и *јеменијом-снтиш* везом на црном платну, који би јој стајао изнад чела. Преко капе би пребацивала белу бошчу са дугим китама. На врх главе стављала би венчић направљен од вештачког цвећа од разнобојне хартије и пауновог перја. Преко кошуље са извезеним колиром облачила би хаљину од црног сукна "залакћена и подкрајчена", са широким опшивима на врховима рукава и на скутима, украшену крупним везом живих боја, где доминира црвена боја. По тој хаљини младе би се препознавале. На хаљину би припасала прегачу опшивену срном, а преко прегаче и уског женског паса, опасивала би *иашајицу* са пафтама, сребрни појас са две крупне копче на средини. Преко младиног лица пребацивао би се дувак од танког прозирног платна који би јој дигли с лица тек у младожењиној кући.

Када се у недељу ујутро сватови разбуде, прилазиле би им девојке поливачи са лавором, лончетом, кофом пуном воде и пешкиром у рукама и поливале им док се умивају. После умивања сватови, али и укућани машили би се новчаника и девојке би даровале углавном металним новцем који би бацали у лавор. Тај новац орипадао је девојкама и звао се *иоливачина*.

После доручка браћа би изводила младу. Тај чин имао је и своје драмске законитости. Најпре би извели неку

старицу из комшилука прсрушну у младу и нудили би је сватовима, питајући: "Јс ли ово ваше?" "Није то наше" - одговарали би сватови и упорно тражили једно своје чело>аде које јс нсгдс иод овим кровом и бсз кога не могу на пут. Изводили би им онда и мушкарца прсрушеног младу, па девојку из куће или комшилука, а сватови су одбијали. Те сцене биле су праћене смехом. На крају би извели младу. "То је наше" - повикали би сватови. Пошто би платио откупнину, симболичну своту новца, дсвр би од браће преузео невесту, стављао јој прстен на прст и тек тада би настало веселје, иесма и пуцање.

Сватови се иочињу спрсматн за пут. Девер и јенга презимају младу која је међу њима, у средини, и они се од ње не раздвајају. Девојке, које су ујутро полпвале сватовима, сада почињу да их ките. Прво украшавају младожсњу. На плећа му зашивају кошуљу, на груди везену марамицу украшену вештачким цвећем и огледалцем, а преко рамена пребацују му везен пешкир. Кошуље добијају и сви главни сватови, а они са мањим "чином" попут коморције само марамицу. Свим сватовима преко рамена и косо преко груди и леђа намичу се сватовски венци наирављени од бушених ораха, лешника, смокава, коцкица шећера који се нижу на тврд конач, а између њих стављају се цветићи од разнобојне хартије и чојс. Сличним украсима и марамицама коњима би се китиле узде. Сватови би девојке које их украшавају даривали новцем.

А онда би у кола или санкс којима управља коморција били утоварени сандуци са девојачким руком. Обично су то била два нова ковчега израђена од квалитетне смрчове даске, ишарани дуборезима или бојама. Украси представљају народне орнаменте који се срећу на младиној прсгачи и другој ношњи. Сватови се затим опраштају од домаћина а млада од родитељског дома. Уз песму, подврискивање и иуцњава сватова млада би у пратњи дсвра и јенге села у кола. Коњаници бу узахали коње и још једном се поздравивши с домаћинима, кренули на нут. Са њима би кренуо један или два кожаника. *иришиоца*. Обично су то

младина браћа која ће поћи са сватовима и испратити сестру до младожењине куће и тамо остати све до пира. Стари сват тада започиње отегнути сватовац:

"Весели се кићен ђувегија,
водимо ти лијепу ђевојку.
Весели се кућни домаћине,
водимо ти танану невјесту..."

Успут сватови скрену према цркви где је уговорено венчање и утврђено да младенци збиља нису у крвном сродству те да нема верских препрека њиховом брачном животу. Одмах после венчања сватови журе младожењиној кући.

На који километар испред младожењине куће сватове сретaју *сришачи*, коњаници.¹⁴ Опет су то младожењини рођаци и комшије, а међу њима би било чак и житеља суседних села који би овамо незвани стигли само да покажу брзину свога коња. Међу тркаче би се умешали и пратиоци. И овога пута би се тркачи договорили са кога места ће и на који знак потрчати. Пред младожењином кућом, поред укућана и шире родбине, окупило би се цело село које је дочекивало сватове и дошло да види младу, а они који пију да се почасте ракијом коју свати нуде. Младеж долази да се изигра и да се дружи. Долазак сватова поново најављују коњи у трку који се помаљају и приближавају младожењиној кући. Коњаник који би стигао први добијао би кошуљу, други без од кога би се могла сашити кошуља, а трећи - пешкир. Сличних трка било је и код Срба у Ливањском пољу.¹⁵

Одмах после тркача помаљају се и сватови који не прилазе кући оним истим правцем којим су претходног дана кренули по младу. На све стране орила се песма, подврискивало се и певало. Кола са младом пришла би пред саму кућу и, чим би млада стала на земљу, дали би јој у руке *наконче*, дечачића из младожењине фамилије од неколико година. Тада би јој девер забацио дувак и открио

лице. Она би дечачића испред себе окренула три пута на десну страну, а затим би га подигла, привила на груди и пољубила три пута а онда даривала чарапицама. На сличан начин наконче се окретало и у Ливањском пољу.¹⁶

После тога млади би принели решето са житом које би она свејала испред себе три пута, а онда би га пребацила преко десног рамена. Затим би јој дали јабуку у руку коју би она, прекрстивши се, пребацила преко куће. После тога преко крова би бацала и кашику с медом коју би тамо иза куће момци и дечурлија хватали још у паду. Истовремено би кум и свекрва око младе бацали ситан новац, орахе, суве смокве, лешнике и бомбоне. Пред самом кућом младу би дочекала свекрва и најближа младожењина родбина с којима би се она пољубила. Онда би се млада, крстећи се, сагла и пољубила кућни праг, прекорачила га десном ногом и упутила се према огњишту или пећи где су је чекала дрва спремна за потпалу. Поново би се прекрстила и шибицама запалила ватру.⁷ После тога упутила би се према кућној икони где би се прекрстила и целивала светитеља кућног заштитника. На сличан начин, приликом уласка у младожењину кућу млада се понашала и у бугојанском крају,¹⁸ али и код Срба у Ливањском пољу.¹⁹

Радња коју би млада изводила пред младожењиним кућним прагом и приликом уласка у његову кућу имају симболично значење укоренење у давнини. Тим поступцима, а посебно житом које се баца, како мисли Веселин Чајкановић, успоставља се веза са прецима.²⁰ И ораси који се користе као украс у венцима за кићење сватова, а посебно они који се бацају кад млада стигне пред младожењину кућу, представљају, по Чајкановићу, "жртву која треба да нам обезбеди наклоност предака".²¹ Жито, јабуке и-оо тали плодови које млада баца, сматра Тихомир Ђорђевић, јесу знаци плодности и благостања који се младенцима прижељују.²² И наконче које млада окреће представља радњу која треба да омогући да млада рађа мушку децу,²³ а кашика са медом која се пребацује преко куће треба да допринесе "да се обезбеди слат и угодност у

будућем жпвоту младенаца^{1. 1}. Целивањем кућног прага. паљењем или подстицањем ватре на ватршпту. цсливањем кућне иконе млада се "не всзује само за младожењу и његову фамилију, већ и за његову кућу и њезине свстиње."

Знатно веће узбуђење изазивале су пегаачке трке којих је било и у околини Високог, али и у Шипову и Јању у јајачком крају. Претходно би кум изашао пред младожењину кућу и у правцу ич кога ће тркачи дотрчати побио три коца у земљу или снег, један иза другог у размаку од око два метра. За првн колац имућнији домаћин би везао овна, а сиромашнији копгуљу. за други кошуљу или пешкир, а ча трећи чарапе или марамицу. Затим би кум прошетао кроз окупљени народ вичући: "Ко има брзе ногс?" На тај позив издвојили би се момци који би на свадбе дошли првенствено због трка. Удаљили би се по договору киломстар-два од циља, зависно од тога колико је раван терен којим се трчи и има ли снега. На старту би тркачи скинули горњи део одеће остајући практично у кошуљама, понеко би скидао и чакишре, сазували чизме и оианке и без обзира каквс су временске прилике трчали само у вуненим чарапама. Знак да иотрче давао би им кум испред младожењине куће, замахнувши нешкиром или белом бошчом. Најбржи момци који су односили трке бпли су на високој цсни и сви су их уважавали а поссбно девојке. Мсђу њима било је правих шампиона који би током јесени и зимс обилазили свадбе по српским купрешким селима и односили трке, а по броју победа дуго су се послс памтили.

После всликс, приређиване су и мале, пешачке тркс, на којима су трчли дечаци који нису били старијн од дванаест година. Трчали су стазом којом су се претходно надметали старији тркачи, али је путања била упола краћа. Најбрже дечаке такође су чекалс награде, стављене на она иста три коца. Први би добио новца, други чарапе, а трећи марамицу. Дечјс трке имале би знатно више тркача.

Када би се завршиле пешачке трке, жене би се окуниле у пр.осторији где је коморција одложио сандуке са мла-

диним рувом. Отвориле би сандуке и из њих вадиле све то је тамо било спаковано. загледалс. бројале, упорс-ђивалс, ироцењивале квалитет ткања и всза, поредиле су то са рувом које су у околини у блиској прошлости донелс друге младе. А онда се то у женском друштву дуго причавало по селу.

Пред мрак, када се младеж наигра и када се сви сељани разиђу, у младожењиној кући иочињао би сватовски пир. На пиру поред домаћина, учествују сви сватови којима би се придружили и нскл чланови њихових породица, али дошла би и остала родбина која није имала своје представнике у сватовима. На пир стижу и дрбри знанци из других ссла, али и прве компгијс, које с младожењом нису у родбинским односима. Сваки од њих донесе храну, печеницу, суво месо, сирац, колаче и ракију. Све се то одлаже у посебну просторију. Кад почне пир и када сватови и пирције поседају за трпезу, онда неко од комшија или сватова, ко има смисла за шалу износи јело које су званице донеле и говори: "Допшо комшија Петар, помогао га Бог, на коњу и на вољу и дотјерао печена овна вслика к"о вола, сирац к"о варићак, варићак к"о окно, бачву КЧЈ буре!" Све се то слажс на сто, а онда сс ставља пред гостс. ГТочиње гозба, ређају се здравице, ори сс песма. збијају се шале са младожњом. За свс то време млада, девер и јенга стојс у прочел^у трпезс и дворс госте. То траје све до дубоко у ноћ док не дође време слегања младенаца.

Последњи, а чини се и најгласнији свадбари, које нико не би звао на свадбу, а они би сами дошли и узели учешће у заврпгаици свадбе, били су "вукови". Скупљали су се по мраку пред младожењиним кућом. "Вук" не би смео бити ни у каквим родбинским везама ни са младожењом ни са младом. Били су то у ствари сеоски момци са којима је младожења до јучс момковао и који су дошли по древном обичају да га као момка отпишу. Скупи их се тридестак. Не жсле да их у мраку ико прспозна. а оглашавају сс вучјим завијањем. Када би се неко и огласио речима, мењао би глас да га ни по гласу не би могли прспознати. ГТрс

него што би се организовано укључили у сватовску свечаност бирају једнога од њих који ће их представљати и којисезове "вукбаша". Чим би био изабран, "вукбаша" би се испод прозора, притворним гласом, обраћао домаћину тражећи јела и пића за своје "вукове". По правилу би им се удовољавало. Док би међу њима кружила флаша ракије, уместо здравицом, они би се оглашавали вучјим завијањем.

"Вукови" би са својим завијањем живнули око поноћи кад кум поведе младу и младожењу на *слигање*. Просторија у којој би младенци провели прву брачну ноћ била би мала собица под кућним кровом, али и вајат изграђен за ту намену. Младу би на *слегање* водио кум, уводио би је у просторију где је младенце чекала спремљена брачна постеља, заустављао би се поред кревета, распасао би млади пашајицу, коју би развукао и тако је оставио преко постеље. У то време на врата би се ушуњао и младожења, који би се запутио за младом и кумом, док би га пирције испраћале са смехом и упадицама. У међувремену би један од "вукова", прерушен у младожењу, излазио из мрака и покушавао да се ушуња код младе, у чему би га спречавао кум и још неки сватови.

Када би младожења ушао код младе и када би закључао врата своје ложнице и када би се угасило светло, "вукови" би поново ступили на сцену. Опет би се огласили оштрим завијањем, приближили би се застртом прозору иза кога су младенци, прислањали уво на стакло и зид тобоже ловићи покрете и звуке који би требало да допиру из постеље у којој су младенци, опонашајући младожењине речи и покрете, завијали би и упућивали младенцима ласцивне савете. Те њихове шале слушали су припити сватови који би им у међувремену иза грпезе износили јело и пиће.

"Вукови" би се после свега мирно разишли уколико би их домаћин, што није била обавеза, послужио јелом и пићем, позвавши их у неку од споредних просторија где су се они чистили не мешајући се са званицама. Уколико домаћин не би био широке руке, "вукови" су му се могли ос-

ветити начинивши му неку штету: скинувши му точкове са кола и откотрљавши их низ брдо или би му, рецимо, срушили дрвљаник. Ово им се није узимало за неки особит грех.

После свадбе "вукови" би по селу испредали шаливе приче о првој брачној ноћи младе и младожење, измишљајући неизбежне детаље који су се после препричавали и умножавали. А сама свадба вредновала би се и по томе колико је испред куће у којој се свадбовало било "вукова" и како су они били угошћени.²⁸

Сличне обичаје код Срба у суседном Бугојну забележио је Тихомир Ђорђевић, који каже "да, пошто се младенци сведу, млади људи граде 'пасјувечеру', то јест по двадесетак их се ухвати за кукове: први је вукбаша, а последњи куја. Вукбаша узима мотку, њом удара ког стигае и ауче као вук, а куја му исто тако одговара. Уз то се сви деру и певају 'неслане песме. Пошто се добро извичу, почасте се па се разиђу'".²⁹ И у Босанском Петровцу као и на Купрешкој висоравни "вукови" су некада испраћали младенце на спавање.³⁰ Слични обичаји владали су и Ливањском псхшу.³¹ И у Дувањском пољу "вукови" би долазили пред младожењину кућу, понекада би их било пет група из пет села,³² а код гламочких Срба "вукови" су ловили, поред осталог, старог свата и свекра, претећи им да ће их ставити на ватру и напалити ако се не откупе. Овде би "вукови" проваљивали у кокошињце и крали кокоши." И у српским селима у околини Јајца, у Јању и Шипову "вукови" су испраћали младенце у ложницу и овде би се хватали један за другога правећи "ланац", певајући "масне" песме, бодрећи младу и младожењу да истрају у првој брачној ноћи и ловићи сватове уцеђујући их за јело и пиће. У Шипову су "вукове" звали "вучићима".³⁴

Најзанимљивије тумачење игре "вукова" дао је Војин Матић који сматра да је ова вучја игра у давнини била за Србе исто што су у старој Хелади били јарци и њихове игре, Кад би у свадбеним свечаностима младићи "вукови", држећи се за руке, опседали младожењину кућу у време

када се младенци своде, то је, сматра Матић, био у ствари "вучји хор". за разлику од античког хора из кога се разликује нозориште. Због те тајности и напредовања хришћанства, вучјс игре никада нису могле да достигну онај утицај на заједницу и културни развој какав су имале класичне мистерије".³¹ Феноменом "вукова" у свадбеном обреду бавио се и Всселин Чајкановић који мисли да су то "очевидно преци који се јављају у обилатој вучјој форми да би узели учешће у једној породичној свечаности".³²

Већ сутрада, када би било обављено ритуално "увођење" младс у нову породичну заједницу и њен прелаз из статуса девојке у статус удате жене / живот би почео да тече устаљеним током. Прва брачна ноћ кратко би трајала и млада би међу ирнима устајала и са кофом водс, лончестом ча поливање. лавором и пешкиром преко рукс дочекивала би мамурне свате, пирције и новс укућанс и ионизно им пршазила и полила да се умију. Учинак свадбеног рп гуа ш и магијских радњи очекивао се наредних месци и година.

НАПОМЕНЕ

1. Тихомир Ђорђевић. *Наш народни животи*, 1. Београд, 1984. стр. 547.
2. Поп Стево Н. Давидовић, *Јањ и његова околина*, Босанска впа. 1886, бр. 5, стр. 7(>).
3. Казивати: Всселинка Пикић (1925), Љубшда Мишсовић (1936) и Славко Бајић (1937) - чш рођешг и одрасли у купрешком селу Вуковску.
4. Радмили Кајмам Ђић. *Женидбени обичаји*. Етнолошка и фклор-исшчка исшггавања \ . Јиванском пол.у. Гласник Земаљског мучеја у Сарајеву. Етнологија. нчва серија. Са[>ајево. 1961, ор. ХУ-ХУ]. стр. 210, др Миленко Флиповић, *Живаши и обичаји народа V Височној нахији*, Београд, 1949. стр. 156; Никола Беговић. *Животи Ср^а граничари*, Београд. 1986. стр. 158.
5. Вптица је прстен бс» кнмеиа и главс - В. (. Карашић. *Сриски рјечник*.
6. Флиповић. *Всочка нахија*; Г. Кајмаковћ. *Женидбени обичаји*. 211. 214: Вукова грађа. 2, *Рисираве и члапци*. Српски етнол)афски збор лшк, км.ига .! чегврто одсл»ење, Бе<лрад. 1934, стр. 51.
7. Р. Кајмаковић, *Женидосни обичаји*, 211.
8. Веселин Чајкановић, *Миш и религија \ ' С/та*, 1>еоград. 1973. смр. J80-382.

9. П. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Сриски мишолошки речник*, Београд, 1970, стр. 233-234.
10. Давидовић, *Јањ*, 76.
11. Абдулах Шкаљић, *О обичајима и вјеровањима у срезу јајачком*, Билтен за проучавање фолклора, св. 2, Сарајево, 1953, стр. 205.
12. Р. Кајмаковић, *Женидбени обичаји*, 211.
13. Исто, 206, 212.
14. Видети напис Јове Бајића, *Свдбени обичаји на Куирешкој висоравни*, Вукова задужбина, бр. 20, децембар 1992, стр. 8.
15. Р. Кајмаковић, *Женидбени обичаји*, 212-213.
16. Исто, 213.
17. Сима Тројановић, *Вашира у обичајима и живошу сриског народа*, Београд, 1930, стр. 36.
18. Ђорђевић, *Наш народни животи* 1, 263-264.
19. Р. Кајмаковић, *Женидбени обичаји*, 213, 215.
20. Веселин Чајкановић, *Неколике оишше иојаве у старој сриској религији, О магији и религији*, Београд, 1985, стр. 265-276; Веселин Чајкаиовић, *Речник сриских народних веровања о биљкама*, Београд, 1985, стр. 195-202.
21. Чајкановић, *Неколике оишше иојаве*, 316.
22. Ђорђевић, *Наш народни животи*, 1, 315.
23. Исто, 320.
24. Исто, 333.
25. Исто, 263, 264, 268.
26. Филиповић, *Всочка нахија*.
27. Шкаљић, *О обичајима*, 214.
28. Девојка која би се удавала крадом, без благослова својих родитеља, сгизала би у младожењину кућу углавном ноћу а довео би је младожења са неколико својих другова. Пред кућом би је дочекали младожењини укућани и дали јој решето са житом које би она свејала и пребацила преко десног рамена. сЗнда би пољубила праг, запалила ватру и целивала икону. После венчања у цркви младожења би наредне недеље правио свадбу код своје куће, а свадбени обичаји почињали су од пешачке трке. Све остало текло би по устаљеном реду.
29. Тихомир Ђорђевић, *Наш народни животи*, 3, 344-345.
30. Исто, 344-345.
31. Р. Кајмаковић, *Женидбени обичаји*, 213.
32. Миленко С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа*, Београд, 1976, стр. 235.
33. Исто, 305.
34. Шкаљић, *О обичајима*, 217, 220.
35. Војин Матић, *Заборањена божанства*, Београд, 1972, стр. 90-91.
36. Чајкановић, *Неколике оишше иојаве*, 294.
37. Бојан Јовановић, *Магија сриских обреда*, Нови Сад, 1993, стр. 151-152.

БАЛАДА "ШУИЧКИЊАМАРА" ИЛИ "ГРАЂА ЗА ЛЕП СРПСКИ РОМАН"

Два пута у размаку од једне деценије: 1829. и 1838. године, на два поприлично удаљена краја на просторима где је тада живео српски народ, на Космају у Шумадији и у Сињу у Далмацији, Вук Караџић се срео са једним истоветним народним мотивом. Два момка се истовремено заљубљују у једну девојку, а она воли обојицу и не може да се одлучи кога да изабере. Онда све троје налазе решење. Договоре се да се девојка попне на врх планине, а да они остану испод планине и да се, кад им девојка да знак, потрче, па ко први стигне до циља - девојка ће бити његова. Трка се трагично завршава. Заљубљена срца двојице младића не успевају да издрже паклени напор трке уз стрмину и падају мртви, један надомак циља, а други на циљу. Ни девојка у том тренутку не може да поднесе несрећу која се неочекивано догодила, а којој је она била узрок, па се истог тренутка убија.

Предање забележено на Космају и песма записана у Сињу, и све касније варијанте ове песме, имају заједничку основу - трка се одиграва уз планину Малован, а узвишење са тим именом постоји и на Космају и на Купрешкој висоравни. На имењацима, на космајској и на купрешкој планини, помињу се и гробови у којима су сахрањена два младића и девојка.

Први пут своју заокупљеност трагичном љубавном причом Вук Караџић саопштава у календару "Даница" за 1829. годину, где у запису "Грађа за леп српски роман"¹ износи сиже изузетно занимљивог предања са Космаја где два момка трком уз планину покушавају да дођу до девојке

коју обојица воле. Један од њих у току трке не издржа него "у по брда застане па потом падне и умре, а други не знајући шта је било од овога за њим отрчи до на брдо, па онда, паднувши девојци главом на крило, издахне и он. Кад девојка то виде, она извади нож из појаса, па потегне сама себе у срце, те и она умре поред њега. Где је које умрло, онде ји и закопају",² а на гробове поставе камена обележја. Испод овог записа Вук додаје: "Камо српски Лафотен (или, ако смем рећи, Валтер Скот), да нам ову историју, или приповетку, пространо опише?"³

Непуну деценију после тога ову исту причу, али у десетерцу, Караџић ће неочекивано пронаћи у Далмацији. Догодило се то крајем јула 1838. године⁴ у Сињу, где је срео даровиту казивачицу народних песама, чије име није навео, од које је записао баладу "Шуичкиња Мара"⁵ која је имала исти садржај као и предање са Космаја, штампано у "Даници" девет година раније. Колико је Вука заокупио овај налаз најбоље говори податак да је ту песму, као ни једну другу, пропратио опшћерним објашњењем, где подсећа на предање са Космаја. Не задржава се само на томе него, на основу два географска имена, *Шуица* и *Малован*, покушава да одреди где се конкретно налазе та места. Сама "жена, напомиње Вук, од које сам ову пјесму преписао, одговорила ми је да је Жуица негде у Босни планина, а Малован брдо у њој; но поп Павле Карано-Твртковић увјеравао ме је да је Шуица село и кроз њу поток, а Малован ондје планина".⁶

Да је којом срећом Вук Караџић тога лета продужио у Босну, и из Сиња старим путем прешао планину Пролог, у то време пуну хајдука, стигао до Ливна, а одатле опет цадом, која преко овог града још од праискони повезује средње приморје са долином Врбаса, да се попео на узвишење Борову главу, пред њим би се, баш како је приповедао поп Павле Карано-Твртковић, указало село Шуица, кроз које протиче истоимена речица, у коме су у то време живели становници све три вере - православне, муслиманске и католичке. Од Шуице пут води кроз теснац

Стржањ, а на излазу из клисуре, с леве стране, уздиже се планина Малован, у чијем су подножју два села - Доњи и Горњи Малован.⁷

У том крају, на стрминама планине Малована, најкасније у седамнаестом веку, тамо где, како би то рекао Јован Цвијић, живе "људи плахе решљивости, 'врућекрви', којима 'крвбрзојурнеуглаву', и одмах прелазе у несмишљену акцију, којасе поправи крвљу завршава",⁸ заплео се чудан љубавни чвор, створио се необичан љубавни тро-угао, кога чине два брата младића и једна девојка. Троје младих људи покушава да из тог безизлаза изађу "не-смишљеном акцијом" на један моралан, витешки начин, самоубилачком трком у којој трагично завршавају оба младића, а ни девојка не може да поднесе трагедију коју је и она изазвала, те диже руку на себе, и тако, како сматра Љубинко Милосављевић, одлази у *моралну смрт*, "чија је суштина самопокајавајућа, самокажњавајућа".⁹

На целој Купрешкој висоравни, а поготово у селима Горњем и Доњем Маловану, и данас је изузетно живо предање о злој коби лепе чобанице Маре и њених парњака - браће Митра и Николе Јакшића. Још се овде уз гусле пева о њиховој љубави и трци уз Малован. Ту песму чули смо од Марка Дувњака (1914) почетком фебруара 1992. године.¹⁰ На основу те песме и народног предања кога зна сваки Маловчак могуће је са великом вероватноћом реконструисати како се одиграо трагични догађај, одредити тркачку сгазу, њен старт и циљ и само место где се збила трагедија.

Предање каже да је кућа Шуичкиње Маре била на Златарицама код теснаца Стржања, ниже Доњег Малована, према Шуици, док су браћа Јакшићи били из Малована. Заједно су чували овце на пространом Купрешком пољу и ту се зачела љубав - оба брата су се истовремено загледала у лепу чобаницу, а њој су се подједнако свиђала обојица. Ово неприродно стање морало се разрешити по законима предака, девојка је могла припасти само једноме од њих. Морао се, дакле, одредити бољи. И данасна свадбама и саборима на Куирешкој висоравни, по древном обичају,

најбољи момци се одређују на тркама. Најбржи момак, када стигне на циљ, добија највреднију награду, док онемо који стиже други, за утеху, припадне пешкир или везена марама.¹¹ Тај исти начин бирања бољег прихватили су Шуичкиња Мара и два брата Јакшића. Изабрана је изузетно тешка тркачка стаза. Момци су, како сведочи песма Марка Дувњака, стали напоредо код извора Беговца, крај речице Милача, а Мара се почела пењати уз Малован, правцем којим ће тркачи ускоро да трче. Зауоставила се на једној малој падини, која се данас зове Марин под, са везеном марамом у руци, којом ће, како се то иначе чини на тркама, махнути и тркачима дати знак да потрче, а онда је уручити младићу који стигне други.¹²

Предео на коме се одиграла трка био је као створен за драму која ће неочекивано уследити. Са Мариног пода, са Малована, као са позорнице види се као на длану Куирешко поље, кривудава ток речице Милача, извор Беговац и двојица браће крај њега. А браћа су опет, одоздо, од извора, могли да погледом прате Мару како се пење уз планину, како се високо изнад њих зауставља на заравни и како замахује марамом дајући им знак да потрче. Тркачи су с лакоћом могли да прстрче краћи део стазе који је водио пољем, а онца их је дочекала готово окомита планинска падина која је тркачима наметала паклени темпо, где су мишићи б[^]ди напрегнути до крајњих граница и где је и најмање губљење даха било кобно због чега се трка могла изгубити. На стази дугој око два километра момке је пробила "пјсна бјела и крвава".¹³ Момачка срца нису могла да савладају тај убилачки напор, тај стравични успон, и тамам ка/т су стигли до циља, како песма каже, "један црче на Марину крилу, други црче на корак бд Маре".¹⁴ И сама девојка, када је схватила шта се догодило доноси одлуку: "Кад је с мене, нек није ни мене!"¹⁵ Узима нож иза појаса једног од мртвих момака и забада га себи у срце.

И данас на тој маленј заравни на Маловану, где се догодила несрећа, стоје њихови гробови. Две уздигнуте

хумке обзидане су необрађеним каменом, који је одавно урастао у земљу и захваљујући томе одолева ерозији и времену. У ширем гробу, према предању, сахрањени су брат који је стигао први и Шуичкиња Мара која му је припала као победнику, а у другом гробу брат који је стигао на циљ други, а са њим је сахрањена и везена марама коју је добио на трци.¹⁶

Десетерачка балада "Шуичкиња Марач", према "Индексу мотива народних песама балканских Словена" Бранислава Крстића,¹⁷ крајем прошлог и почетком овог века забележена је у пет верзија. У распону од пола века у разним местима записивали су је различити записивачи. У најстаријој, Вуковој песми, забележеној 1839. године, главна личност је Шуичкиња Мара и два чобана Перо и Нико (без презимена). Трка се одиграла на Маловану који је у овој песми поље. Један тркач измакао се на један крај, а други на други крај поља, чобаница Мара стајала је на средини и дала им знак да потрче.¹⁸ (Непознавање предела где се трка одиграла је разумљиво ако се има у виду да је песма забележена у Сињу). Другу верзију ове песме записао је 1890. године учитељ Милан Обрадовић, а рукопис се чува у Етнографској збирци САНУ.¹⁹ Није назначено место где је песма записана ни име казивача. Ни овде чобани немају презимена, него само имена Перо и Никола. Малован је планина, а Шуичкиња Мара се пење на врх планине и даје знак везеном марама да трка иочне. У трци Никола "црче мало не одмаче", ²⁰ док Петар успева да стигне до девојке и умре са главом на њеном крилу. У песми се саопштава да је Петар био јединац у мајке и да је Николина мајка имала више синова. У Дувну је 1899. године записивач народних песама Стојан Рубић забележио трећу верзију баладе "Шуичкиња Мара". Дувно је близу Малована па је разумљиво што није било бркања географских појмова. У песми су чобани Перо и Нико браћа, носе презиме Јакшић и трче према девојци уз Малован планину. Перо не успева да издржи у трчању, него мртав пада

на пола тркачке стазе, док Нико успева да стигне на врх планине и умре девојци у крилу.²¹

Четврту верзију песме о љубави два младића и једне девојке забележио је сарадник "Босанске виле" Јово Туту у Мостару. Песма је објављена у овом листу 1901. године.²² У мостарској верзији уместо Маре је Шуичкиња Јања у коју се заљубљују двојица браће Јакшића - Митар и Шћепан који трче према девојци уз планину Малован. Песма има срећан завршетак. Митар побеђује и жени се девојком а она му рађа две кћери и четири сина. Последња варијанта "Шуичкиње Маре" обелодањена је 1909. године. Песму је записао Миховил Павлиновић у Лединцима у западној Херцеговини.²³ И у овој песми Малован је планина, а у чобаницу Шуичкињу Мару заљубила су се истовремено два брата - Перо и Нико. Дилему чија ће бити девојка покушаће да реше трком уз планину Малован. Наомак циља Перо пада мртав, док Нико стиже до девојке и пада јој мртав главом у крило. Мара потом "вади ноже оковане"²⁴ и убија се. Сахрањују их напоредо на врху Малована.²⁵

Очигледно је, дакле, да је и ова песма, као што је уосталом случај са свим усплијим народним песмама, како би рекао Ненад Љубчнковић, настала "у најужем простору матичне културне средине".²⁶ Пошто је, захваљујући свом садржају и обради, скренула на себе ширу пажњу, прихваћена је у целини и на ширем простору епског басена у коме се јавила.²⁷ Показало се и у овом случају да је сточарско-ратарски свет што је живео у породичним задругама "у којима су, по Јовану Цвијићу, створене народне песме и фолклор уопште", "умео да разуме трагедију троје младих људи на шта је реаговао десетерачком песмом. Новостворена песма "Шуичкиња Мара" садржи у себи све карактеристике епског басена у коме је настала, купрешко-гламочко-ливањског краја где је уосталом настао и Вуков "Старац Вујадин"²⁸ и песма "Гријеси Вида Жеравице" касније записана.³⁰ Све трп песме, иако говоре о нетипичним догађајима, су кратке. Да су настале у неком другом крају

сигурно је да би доживеле знатно ширу обраду. Одликују се изузетно ефектним почетком, ток радње је сажет и драматичан, а крај неочекиван. Песме су саопштене кондензованим, избурушеним стиховима, а речи су, као код басми, коришћене крајње рационално.

Десетерачка балада "Шуичкиња Мара", а и сам стварни догађај који јој је претходио, настала је на тлу које има историјске слојеве и које историјски зраче. Чобаница Мара и два брата Јакшића напасали су стадо по Купрешком пољу између праисторијских гробница, тумула којих у околини има педесетак. Испод једног од тих гробова, вештачки насутих узвишења, која и за данашње Маловчане представљају култна места, у лето 1984. године ископано је очувано тело праисторијског човека, сахрањеног пре три и по хиљаде година.³¹ На тим тумулима сахрањивани су и средњовековни Маловчани, а на њиховим гробовима подизани стећци. У десет средњовековних гробова сачувало се око 140 стећака, а на целој Купрешкој висоравни има их више од хиљаду.³² У околини планине Малована уздижу се висови Виторога, Словина, Троглава, а ту је и предео Јањ, и сви они одишу изузетном словенском старином и носе имена претхришћанских словенских божанстава.

Између тих планина које носе имена старих српских божанстава, између тумула и стећака, кроз пространо Купрешко поље, одвајкада је водио пут који је повезивао Сплит и средње приморје са његовим залеђем и долином реке Врбаса, одакле су водили путеви за Славонију и средњу Босну. Део калдрме старог римског друма и данас се види код Малована.³³ Истом трасом у средњем веку пролазили су каравани.³⁴ Ништа мање на значају ова саобраћајница није изгубила у турско време.³⁵ Поред старог пута одувек су била стара насеља. Село Шуица се први пут под овим именом помиње 1516. године, у једном дефтеру кадилука Купрес, нахија Неретва, где су убележена два хришћанска цемета (рода) са 13 кућа.³⁶ Мало касније, не мирећи се са животом под турском управом, из ових крајева у

пусте пределе Жумберка, Лике и Кордуна, "у септембру 1530. године ускочио је велики број српских задруга из Срба, Унца и Гламоча на аустријско земљиште". Међу досељеницима у новим крајевима срећемо и српски православни род Шуица који слави крсну славу Никољдан,³⁸ а њихово презиме на најбољи начин говори из кога су места дошли. Међу православне Србе и муслимане у деветнаестом веку у Шуицу ће почети да се досељавају и католици. После геноцида који су над православнима 1941. године извршиле усташе у овом месту више није било Срба, а у јануару 1993. године Хрвати су попалили и преостале муслиманске куће.

Откуд онда Малован³⁸ на Космају код Неменикућа и откуд онда на том космајском Маловану предање о несрећној љубави два момка који се заљубљују у једну девојку, и откуд и овде трка уз планину која ће да одлучи коме ће да припадне девојка? Откуд помињање њихових гробова и на једној и на другој планини? Је ли могуће да су имена два виса, два Малована, удаљена један од другог око четиристотине километара ваздушне линије, и две готово истоветне легенде, везане за те висове, настале независно једна од друге? Или је, ипак, можда постојала некаква веза?

Нема конкретних доказа који би непосредно потврдили да је постојала веза између космајског и купрешког Малована и између два предања везана за те две планине. Али би се та веза могла засновати на претпоставкама и посредно наговестити. У космајске пределе недалеко од насеља Неменикућа негде у седамнаестом веку, доселила се, рецимо, група досељеника из југозападне Босне, са Купрешке висоравни, испод планине Малована. А готово да је правило, како примећује Јован Цвијић, да "исељеници носе, као пуж кућицу, имена свога села, краја, потока, планине, кашто и целог предела, и по њима називају исте предмете у новој области где су се населили".⁴⁰ Тако су и куирешки досељеници брду испод кога су засновали село могли дати име Малован, а са сликом драге планине коју

су понели у сећању из старог краја донели су и предање о несрећној чобаници Мари и двојици браће Јакшића и њиховој трци уз планину. А узбудљиво и необично предање лакосе "примило" у новим пределима.

Има досга потврда и сведочења да су села на питомом и за живот подесном Космају била често насељавана и расељавана. О једном таквом одласку из Неменикућа који се збио у лето 1788. године упечатљиво сведочи и књижевник Милован Видаковић. Сеобу из села проузроковао је сукоб између турске и аустријске војске, а сељаци бојећи се да у близини села не дође до битке, и због страха од турске одмазде која би после тога уследила, одлучише да крену у Срем. "Што је који могао од свога добра понети, понео је, а што није могао, остало му је. Понајвише марвице што је који имао, потерао је: овце, козе, говеда и свиње".⁴¹ А сама сеоба личила је на све оновремене и ововремене сеобе, "подобно као Израилљани из Египта, млади људи и момци вооружани, једни су ишли пред нами, а други за нами, да не би откуд Турци на нас ударили",⁴²

Основаност претпоставке да су Срби из неког села испод Купрешке планине Малована могли кренути у сеобу и доселити на Космај, под узвишење коме су дали име планине из старог краја, може, на посредан начин, да понуди и антропогеографска и етнографска студија "Космај" др Боривоја М. Дробњаковића, који је овај крај проучавао од 1925. до 1927. године.⁴³ Основна карактеристика коју је Дробњаковић уочио у својим истраживањима су честе сеобе становништва са Космаја и нова насељавања. "Од 15. до последњих година 18. века, наглашава Дробњаковић, трајао је период несгласности у погледу насеља. Нека су од средњовековних насеља из тога доба ишчезла, а са друге стране обнављана су друга насеља на местима старих, или у њиховој близини".⁴⁴

Од укупног броја родова на Космају, према Дробњаковићу, само њих 6,6 одсто су старинци,⁴⁵ док су остало били досељеници, а међу таквима била је најјача динарска струја која је чинила 24,5 одсто од укупног броја родова,⁴⁶ ди-

нарци су чинили већину у 84 одсто космајских насеља, а међу њима је било 16 родова који су чували свеже сећање да су дошли из Босне.⁴⁷ Нема података да је иједан род из села Неменикућа или околних насеља рекао за себе да се доселио из југозападне Босне.⁴⁸ Кад говори о геолошком саставу космајских висова, Дробњаковић помиње и узвишење Малован.⁴⁹

Када помиње поједине локалитете или породице космајског краја, Дробњаковић бележи и предања везана за њих, уколико их је било. Али у његовим записима нема ни помена о предању које је својевремено Вук објавио у "Даници". Уместо тога, век после Вука, он помиње локалитет Сватовско гробље које се налази испод виса Малована, недалеко од манастира Тресије, подсећајући да је локалитет са истим именом нашао у оближњим Парцанима, а прича о настанку овог имена је истоветна: "На путу се срели двоји сватови, који се једни другима нису хтели склопити, услед чега је дошло до сукоба и мртвих глава. Изгинули сватови су ту и сахрањени".⁵⁰ У монографији о Неменикућама која је новијег датума, Милоје М. Радојевић не помиње ни Вуков запис, а ни предање које је забележио Дробњаковић, иако опширније говори о манастиру Тресије и о његовој историји.⁵¹ Отац Јован, игуман манастира Тресије, рођени Космајац, зна само да се испод манастира налази једна њива коју сељаци зову Сватовско гробље. Ни Миладин Стакић, родом из космајског краја, који се бави скупљањем легенди из свог завичаја, никада није чуо причу о трагичној трци два младића уз Малован.⁵²

Предање о надметању двојице младића који трком уз планину покушавају да одреде коме ће припасти девојка у коју су обојица заљубљени, што га је забележио Вук Караџић у "Даници" и препоручио српским писцима да га развију у љубавни роман, имало је и свој други, знатно скромнији ток - књижевну обраду. Први је на Караџићев изазов одговорио Јоксим Новић Оточанин који 1837. године пише Вуку из Вуковара и обавештава га да у рукопису има више дела писаних у десетерцу, у духу народне

поезије, а међу њима и "Космајку" која је настала по Карацићевој препоруци упућеној књижевницима да напишу "леп српски роман".⁵³ И Јован Скерлић подсећа да се Новић прихватио Карацићевог изазова из "Данице".⁵⁴ У каталозима највећих београдских библиотека, у библиографији радова Јоксима Новића Оточанина у Народној библиотеци Србије, нисмо успели да пронађемо спев "Космајку". Прелистали смо и већину часописа у којима је Оточанин сарађивао. Једино је "Седмица" 1854. године објавила један одломак из "Космајке", али се радња не догађа на Космају него у Цариграду и у њему нема ни помена Вукове легенде.⁵⁵ Ни у Новићевој заоставштини, међу необјављеним рукописима које је пишчева родбина много година после пишчеве смрти уступила Српској књижевној задрузи, међу 44 необјављена наслова, нема "Космајке".³

Прави посао, по Вуковој препоруци, урадио је песник Јован Илић који је 1868. године објавио спев "Пастири" у коме је Карацићев запис са Космаја, објављен у "Даници" и балада "Шуичкиња Мара" забележена у Сињу добио своју праву књижевну обраду. Према мишљењу строгог Јована Скерлића, био је то "најбољи посао романтичарског доба и један од ретких бољих епова српске књижевности. Стихови су слабији и тримији но што су у његовим лирским песмама, али цео спев има много чисте поезије, свежих описа, неусиљене простоте, и носи обележја народног веровања и народног духа".⁵⁶ Није искључено да се песник Јован Илић, пре него што је почео да пише свој спев, није на самом извору предања упознао са пределом у коме ће сместити радњу свога дела, да није ишао на Космај да види развалине манаситра Тресије,⁵⁸ место где су се одржавали црквени сабори,⁵⁹ пењао се уз вис Малован са чијег је врха његова јунакиња дала знак младичима да потрче у своју последњу несрећну трку.

Спев "Пастири", објављен први пут као засебна књига чији је приход од продаје био намењен обнови цркве Ружице на Калемегдану, има 1.440 стихова. Подељен је на десет приближно једнаких певања (Космај, Поглед, Сан,

Лов, Гозба, Бура, Ивањдан, Видјеније, Прстен и Свадба). Испеван је у дванаестерцу, римују се узастопни стихови, а рима је најчешће мушка.

Радња спева одиграва се на Космају, у непосредној близини манастира Тресије, испод узвишења Малована. Сва ова места Илић поименично помиње. Сажет Вуков запис и кратку десетерачку песму песник равија у ширу и комплекснију причу, служећи се романтичарским манирима. Сам Космај, пре свега, он слика аркадијским бојама и у такве пределе уводи главне актере. два побратима, два пријатеља, два пастира Љубинка и Милана који се смртно заљубљују у прелепу пастирицу Ружицу, са којом иначе свакодневно чувају овце по Космају. На сцени поред њих пролазе и други пасири којима Илић даје индивидуалне карактеристике, што му је послужило да још више истакне главне актере: Милана и Љубинка и на практичним примерима изоштри њихову надмоћ, брзину, вештину, спретност и снагу, због чега су обојица морала изгворено да запну за око лепој Ружици па се она заљубила у обојицу. Поред смртних људи, поред двојице пасгира и пастирице Ружице, делују и неке животиње, демонска, ноћна бића из народног предања, натприродне силе, који ће се умешати у овај замршени љубавни случај и још више га замрсити. Неће успети да их укроти и заустави својим молитвама ни калуђер из манастира Тресије. Све те нечистиве силе упорно ће припремати трагедију која ће се десити пред очима многобројних сведока. Доћи ће до тога да два пријатеља Милан и Љубинко изваде један на другог ножеве, спремни да тако пресуде коме ће Ружица бити жена. А онда се девојка досети и предложи да се избор обави на други начин, па предложи да се она попне на Малован који се уздизао изнад њих, а да они остану испод планине, да им онда махне марамом, а они потрче и тако одлуче чија ће бити Ружица. Док описује предео у коме се одиграла трка, чини се да је Јован Илић гледао Малован на Купрешкој висоравни:

"А Ружа се изви у горске висине,
По погледа, побро, с високе планине,
Махну Ружа млада везеним југлуком,
Везеним јаглуком и бијелом руком,
У једноме часу и у једно доба,
Полећеше хитро побратима оба..."⁶⁰

Трагедија троје младих људи која се догодила под не-
обичним околностима на планини Маловану на Купреш-
кој висоравни, тркачка стаза којом су трчали младићи,
Марин под на планини где несрећа догодила, и гробови
као најочигледнији сведоци свега онога што се збило ве-
ковима су потхрањивали предање у Шуичкињи Мари. Све-
му је, дакле, претходио локални догађај који је одмах по-
сле тога био опеван, пренесен у десетерац. Због своје тра-
гике, витешког краја, неубичајености, та песма се лепила
за срце и уши свакога онога ко ју је чуо, и тако с лакоћом
прелазила локалне границе и разливала се на све четири
стране. Купрешким пољем, старим путем испод планине
Малована, пролазили су путници и разносили песму о Шу-
ичкињи Мари и двојици браће Јакшића. Неки од тих пева-
ча, како подсећа Ненад Љубинковић, "допева штошта у
корист песме, други то учини на штету, а трећи покаже да
нема поуздано памћење, па час скраћује, час погрешно
преноси".⁶¹ Тако су се јавиле и варијанте ове песме. У
новим срединама новодонесена песма почињала би да жи-
ви свој живот. У случају да се угаси, тамо иа Купрешкој
висоравни њено жариште било је активно: планина Мало-
ван, речица Милач, извор Беговац и гробови на Марином
поду непрестано су освежавали баладу.

Захваљујући тим околностима песма "Шуичкиња Ма-
ра" је вековима брушена, сажимана, пуњена емотивним
набојем. Према, код нас добро познатим, мерилима Нико-
лаја Кравцова, она представља типичан пример словенске
баладе.⁶² "Ток радњејој је кратак, спонтан, без епизода, а до
трагичног расплета радње, која се брзо захуктава, долази
"путем фаталног споја околности"³. На исти начин, на

основу стварног трагичног догађаја, настаја је и Форти-
сова "Хасанагиница", која је касније забележена у још
петнаестак варијанти,⁶⁴ а, вероватно, и балада "Смрт Оме-
ра и Мериме".

Занимљива је и судбина "пелцера" "Шуичкиње Маре"
који је, вероватно, са Купрешке висоравни пренет на Кос-
мај, где се био примио и где је живео дуже времена. Али
због удаљености од свог стабла предање је сахнуло и ме-
њало се. И сам Вук не бележи десетерачку песму, која се
још пре њега истопила и од ње је остала само легенда што
сажето говори о трагичној трци. Сто година после тога на
истом месту Боривоје М. Дробњаковић затиче само пре-
дање о сватовском гробљу, наводећи локацију код мана-
стира Тресије и кратак податак о сусрету, сукобу и поги-
бији двају сватова.⁶⁴ Предање које је Вук забележио у ме-
ђувремену потпуно је ишчезло и претворило се у опште
место - сватовско гробље,⁶⁵ у локалитет који се среће у
сваком крају. Седамдесетак година касније и тога је не-
стало, а у катастарским књигама остала је само једна њива
која се зове Сватовско гробље.

ШУИЧКИЊА МАРА

Овце чува Шуичкиња Мара
од Шуице па до Малована,
с њом пореде два Јакшића млада,
Јакшић Митар и Јакшић Никола,
Оба млада, оба Мари драга,
Мара не знак кога би вољела.
ил млађега, или старијега.
Тад говори Шуичкиња Мара:
"Ја Бога вам два Јакшића млада,
ајте са мнош до воде Беговца,
напијте се лађане водице,
умијте се и Богу молите.
Ја ћу поћи на врх Малована.
Кад ја манем везеном марамом,
ви потецте од воде Беговца.
Ко би прави - његова је Мара,
ко би други - везена марама".
Кад то чуше два Јакшића млада,
тад одоше до воде Беговца,
напише се лађане водице,
умише се и Богу молише.
Мара оде на врх Малована,
па им ману везеном марамом.
Кад видјела два Јакшића млада,
потрчаше од воде Беговца,
потрчаше горе уз планину.
Са врх стране гледала их Мара.
Јакшићи су пјеном запјенили,
запјенили бјелом и кравом,
један црче на Марином крилу,

други црче на корак од Маре.
Кад то видје Шуичкиња Мара,
овако је цура говорила:
"Кад је с мене, нек није ни мене!"
Па узима ноже Јакшићеве,
у срце их себи забадала,
на ножу је срце извадила.
Мртва паде на зелену траву,
ни живу је земља не дочека.

Певао уз гусле Марко Дувњак (1914) из ку-
прешког села Доњег Малована 9. фебруара
1992. годрше.

НАПОМЕНЕ

1. Вук Стефановић Караџић, Даница, 1826,1829,1834, *Сабрана дела Вука Стефановића Караџића*, Београд, 1987, стр. 205.
2. Вук, исто, 205.
3. Исто, 205.
4. Љуб. Стојановић, *Живош и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд, 1924, стр. 436; Миодраг Поповић, *Вук Стефановић Караџић*, Београд, 1987, стр. 266,257.
5. Вук Стефановић Караџић, *Српске народне цјесме*, I, 730.
6. Исто, 730.
7. Малован је село испод истоимене планине на Купрешкој висоравни где је 3. априла 1992. године избио први већи сукоб између српског становништва тадашње Босне и Херцеговине и војске Републике Хрватске, који се после тога проширио. Тога дана хрватска војска мучки је напала село и убила 12 његових житеља, седамдесетак их одвела у заробљеништво, а само насеље разорила.
8. Јован Цвијић, *Динарски Срби*, Говори и чланци, Сабрана дела, књига 3, (том I), Београд, 1987, стр. 187.
9. Љубинко Милосављевић, *Колективно памћење незаборава*, Просвета, Ниш, 1991, стр. 72.
10. Малованску варијанту "Шуичкиње Маре" пренео је 9. фебруара 1992. године на магнетофонску траку Радован Дувњак, тадашњи председник купрешке општине.
11. Јово Бајић, *Свадебни обичаји на Куирешкој висоравни*, Задужбина, лист Вукове задужбине, година V, бр. 20, децембар 1992, стр. 8.
12. Исто, стр. 8.
13. "Шуичкиња Мара" у верзији Марка Дувњака.
14. Исто
15. Исто.
16. Ово предање саопштио нам је Ђорђе Мијатовић родом из купрешког села Благаја.
17. Бранислав Крстић, *Индекс мошва народних песама балканских Словена*, Београд, 1984, стр. 446.
18. Вук, Дгес*е/, 730.
19. Милан Обрадовић, *Српске народне женске цјесме из Босне*, 1890, Етнографска збирка САНУ, рукопис 28-2-129.
20. Исто.
21. Стојан Рубић и о. Анђео Нуић, Дувно (Жупанац), Зборник за народни живот и обичаје јужних Славена, Свезак IV, Загреб, 1889, стр. 285.
22. Босанска вила, бр. 11. и 12, Сарајево, 1901, стр. 285.
23. *Хрватске народне цјесме*, књига пета, одио други, женске пјесме, свеска прва, Загреб, 1909, стр. 293-295.
24. Исто, 295.

25. Записивач бугарских народних песама Владимир Качановски забележио је у прошлом веку песму у којој се два брата трчећи такмиче како би освојили срце једне девојке. Ова песма нема трагичан крај и нема никакве везе са "Шуичкињом Маром"; види *Сборник Ђ западно-бугарских и Бесен*, собрал Владимир Качановски, *Санктпетербург*, 1882, стр. 129.
26. Ненад Љубинковић, *Значај миграционих кретања за стварање и обликовање усмене народне епике*, Расковник, лето-зима, 1992, стр. 110.
27. Исто, 110.
28. Исто, 110.
29. Вук, III, 50.
30. Босанска вила, 1901, бр. 15 и 16, стр. 279.
31. Алојз Бенац, *Праисторијски шуми на Куирешком пољу*, Сарајево, 1986, стр. 13.
32. Шефик Бешлагич, *СШећи*, каталожко-топографски преглед, Сарајево, 1971, стр. 121-122.
33. Ђуро Баслер, *Куирес - археолошка скица*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Сарајево, 1953, стр. 339.
34. К. Ј. Јиричек, *Трговачки пушеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиричека, САНУ, Београд, 1959, стр. 369-397; др Гавро Шкриванић, *Пушеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, стр. 60-61.
35. Евлија Челебија, *Пушоис*, Сарајево, 1979, стр. 134-137.
36. Крунослав Драгановић, *Насеља и миграције на Куиресу*, додатак књизи о. Мирослава Џаје, *Са Куирешке висоравни*, Отиновци-Купрес, 1970, стр. 323.
37. Др Нико Жупанић, *Жумберчани и Мариндолци*, Београд, 1912, стр. 24.
38. Милан Радека, *Горња крајина, Карловачко владичанство*, Загреб, 1975, стр. 367.
39. Вис Малован постоји и на Велебиту и на н>ему су се у фебруару 1993. године водиле борбе између српске и хрватске војске.
40. Јован Цвијић, *Балканско пољосиство*, Сабрана дела, књига 2, Београд, 1987, стр. 158.
41. Милован Видаковић, *Почешак живошописанија*, Мемоарска проза XVIII и XIX века, прва књига, Београд, 1989, стр. 88.
42. Видаковић, исто, 89.
43. Др Боровоје М. Дробњаковић, *Космај*, СЕЗ, *Насеља и покретљивост*, СКА, књига 26, Београд, 1930, стр. 2.
44. Дробњаковић, *Космај*. 18-19.
45. Исто, 36.
46. Исто, 34.
47. Исто, 23.
48. Исто, 75-78.
49. Исто, 8.
50. Исто, 75.
51. Милоје М. Радојевић, *Неменикуће, село и школа*, Београд, 1969, стр. 40-41.

52. Миладин Стакић је пензионисани стенограф и новинар "Поли-
тике" родом са Космаја.
53. Вукова преписа, књига шеста, *Сабрана дела Вука СШефановића
Караџића*, државно издање, Београд, 1912, стр. 681.
54. Јован Скерлић, *Историја новије српске књижевности*, Београд,
1921, стр. 298.
55. Јоксим Новић Оточанин, *Цариград се иосшамболио у мјесецу
свибљу, године 1453*, из "Космајке" једног театралног комада Јоксима
Новића Оточанина, Седмица, III, 17. X 1854, 35, 245-247; Седмица, III, 24.
X 1854, 36, 249-250.
56. М. Б., *Годишњица смрти Јоксима Новића Ошочанина*, Бранково
коло, 22. марта 1907, XIII, бр. 13.
57. Јован Скерлић, *Историја новије српске књижевности*, 298.
58. Милоје М. Радојчић, *Неменикуће*, 40.
59. Исто, 21.
60. Јован Илић, *Песме*, СКЗ, Београд, 1894, стр. 213.
61. Ненад Љубниковић, *Значај миграционих кретања*, стр. 21.
62. Николај Кравцов, *Словенска народна балада*, Српска књижев-
ност у књижевној критици, Народна књижевност, књига 2, приредио В.
Недић, Нолит, Београд, 1972, стр. 100.
63. Исто, 100.
64. Крешимир Георгијевић, *Муркова "Хасанагиница"*, Српска књи-
жевност у књижевној критици, Народна књижевност, књига 2, Београд,
1972, стр. 112.
65. Петар Ж. Петровић, *О свашовским гробљима*, Из наше народне
прошлости, Београд, 1959, стр. 23-31; Тихомир Ђорђевић, *Свашовска
гробља*, Наш народни живот 1, Београд, 1984, стр. 209-216.

ЈЕДНО ПРЕДАЊЕ О УБИСТВУ БЕГА ЉУБОВИЋА

I

Готово да није било старијих житеља купрешког села Вуковска који нису знали предање о томе како су двојица овдашњих хајдука - Золотић и Митровић крајем осамнаестог века, по наруџби бугојанских бегова Сулејман-пашића, отишли чак у Невесиње, тамо убили Бега Љубовића и после обављеног посла вратили се живи и здрави у Вуковско где су добили обећану награду. Народно предање заокружило је и избрусило причу о овом догађају у којој су назначени разлози због којих је Љубовић морао бити смакнут, начин на који је склопљен план о његовом убиству, како су изабрани људи који ће тај посао обавити. На упечатљив начин испричан је и сам чин убиства. О томе је, одмах пошто се прочуло о овом догађају, у Вуковску била испевана и десетерачка песма од које су се данас сачували само делови, а песму је последњих деценија заменило казивање.¹

Узрок убиства Бега Љубовића, према вуковском предању, је повређена сујета травничког везира и бројних муслиманских ајана. У то време по лепоти и господству у целој Босни и Херцеговини прочуо се и уздигао Бег Љубовић. Својим угледам све је надвисио, па је по томе ушао у песму. О њему су у колу буле певале:

"Гдје год нема Бега Љубовића,
Ту ми нема бега ни једнога."

Овакав углед херцеговачког првака сметао је и самом травничком везиру који упути позив Љубовићу да му дође на диван у Травник. Једног предвечерја бег се нашао у везиревом конаку. О том сусрету сведочи и сачувани делић песме који описује тренутак када Бег Љубовић улази везиру у одају:

"Тад говори Беже Љубовићу:
'Акшамајрала, травнички везире!'
Везир шути ништа не говори.
'Акшамајрала, травнички везире!'
Везир шути ништа не говори.
Тад повика Беже Љубовићу:
'Добро вече, попе Милутине!'"¹

Травнички везир није могао да опрости толику дрскост херцеговачког првака па се тајно договори са неким босанским ајанима да Љубовића казне најстрожом казном. Сматрало се да би се то могло најлакше извести ако би се нашли Срби, хајдуци из неког краја удаљенијег од Невесиња. Међу беговима који су тада припремали пресуду Љубовићу најприлежнији су били Сулејманпашићи из Веселе код Бугојна који су имали поседе на Купресу. Њима је припадало и Вуковско где су сазидали камену кулу на три боја, опасану великим зидом.²

Вуковско, одвојено од осталих иредела високим планинама, са густим шумама и суровом планинском климом, у турско време било је право хајдучко гнездо, а Вуковљани су били цењени мартолози и познати хајдуци. У то време у овом селу, али и у широј околини, није било веће породице која није имала понекога у хајдуцима. Крајем осамнаестог века за Србе у једном оваквом насељу, поред кога је водило више значајних путева којима су се према приморју и централној Босни кретали људи и роба, није било уноснијег занимања. Хајдуке је давала чак и стара свештеничка породица Поповића. Вуковски хајдуци, као и сви мирни кметови, женили су се и младе доводили у породичну зад-

ругу, ту су оне, док су им мужеви опседали друмове, рађале децу. Зими вуковски хајдуци нису тражили јатаке. Обично би зимовали на својим стањима у планини где би изигравали најменике и бринули се о стоци. Са њима су хајдуковали и зимовали одметници из околних крајева, најчешће из Западне Херцеговине, а међу њима је било и католика, па чак и понеки муслиман.³ И само Вуковско, иако је у југозападној Босни, није било далеко од Невесиња. За време ведрих летњих дана одавде се јасно може видети планина Прењ, а до Невесиња се брзо могло стићи преко Раме и Јабланице.

Занимљив је био и однос вуковских бегова Сулејманпашића према породицама које су имале хајдуке. Те породице обрађивале су беговску земљу и били кметови. Упркос томе бегови су се трудили да их у нечему не повреде, да не дођу с њима у сукоб како не би изазивали хајдучку освету. И хајдучке породице склањале су се беговима с пута, како их не би изазивали. Бегови Сулејманпашићи живели су издвојено у кули, а уз њих је увек била повећа skupина заптија. Захваљујући таквом географском положају и Сулејманпашићи и Вуковљани живели су паралелним животима и између њих су постојали обзираи.

У време када се могло догодити убиство Бега Љубовића, крајем осамнаестог века, запамћено је да је у Вуковску беговао Миралем-бег Сулејманпашић. А међу бројним вуковским хајдуцима издвајала су се двојица: Крстан Золотић-Крстанина и Митровић чије име није запамћено. Обојица су били изданци двеју јаким доњевуковских породица.⁴ Истицали су се необичном снагом и спретношћу, а иза себе су имали богато хајдучко искуство. Рачунало се да су они кадри отићи у Невесиње и убити Бега Љубовића, а да се не сазна ко су убице и ко их је послао.

Запамћено је да је Миралем-бег преко својих веза позвао хајдуке Золотића и Митровића да тајно дођу код њега у кулу да се о нечему договоре. Али опрезни хајдуци не прихватише такву понуду. Договоре се да се прво чују тако што ће се бег попети на врх куле, а они на оближњи

шумовити вис Ковачеву косу те да ће довикивањем успоставити прву везу. Миралем-бег каза хајдуцима да би са њима желео о нечем важном да поразговара, а они га позову да сиђе са куле и да се попне к њима на Ковачеву косу, на што Сулејманпашић и пристане. Тамо он саопшти хајдуцима због чега их је звао и обећа им награду ако тај посао бупу обавили. Хајдуци прихвате понуду и договоре се о начину исплате.

Одмах после тога двојица хајдука Золотић и Митровић притегли су опанке, упртили торбе, пригрлили пушке и најкраћим путем кренули према Невесињу. После извесног времена стигли су на Невесињско поље. Добро су знали хајдучки занат па су с лакоћом стигли под кулу Љубовића, приближили јој се и осмотрили је са свих страна. Решили су да оно због чега су дошли обаве када се буде хватао мрак. Љубовића кула била је опасана високим зидом. Хајдуци су у околини пронашли некакве врљике које су усправили уз авлијски зид, а онда су уз њих успузали и тако ускочили у авлију. У том тренутку пред њима се испречио пас са разјапљеним чељустима. Налетео је режећи на Крстанину Золотића који га је, немајући другог излаза, дочекао голим рукама, ухвативши га за чељуст, а онда је снажно цимнуо и псу очаврљио доњу вилицу, која је само висила на кожи. Животиња није могла да уједа нити да пушта гласа од себе.

Затим су хајдуци у мраку почели да обилазе испод куле. Један отворен прозор на горњем боју је светлио и кроз њега се чула свирка тамбуре и песма. Хајдуци су у близини пронашли мердевине и усправили их испод прозора. Први се уз мердевине попео Митровић са запетом пушком. Када се успузео до прозора - пред њим се указао необичан приказ. На супротном крају одаје на сећији, седео је Бег Љубовић и певао свирајући у тамбуру. Са две стране седла су му два близнаца сина. Бег се занео песмом и свирком. Хајдук Митровић у том тренутку, збуњен тим необичким приказом, није имао срца да потегне пушку него

се вратио низ мердевине казавши Золотићу због чега није могао да пуца.

Золотића је наљутила оваква болећивост његовог друга, па је узео пушку и кренуо уз мердевине, успузео се до прозора и уперео пушку у Бега Љубовића који је и даље певао и ударао у тамбуру, док су му синови близнаци седели са обе стране. Пушка је планула, а Љубовић се пресамитио преко тамбуре.

Хајдуци су, не часећи ни часа, прескочили авлијски зид и према раније припремљеном плану јурнули кроз ноћ према западу. Док су се удаљавали, чули су грају у кули, а затим су осетили како за њима креће потера. По трагу су их гонили пси чије је кевтање пратио топот коњских копита и гласови јахача. Потера им се приближавала и већ им је после извесног времена била за петاما. Када се чинило да ће их стићи, пред хајдуцима се спасоносно испречила река Неретва. Хајдуци су без оклевања загазили у воду и кренули узводно уз обалу. Гавелали су тако док им пролаз није препречила велика стена која се са обале спуштала у реку. Испод стене вода је издубила удубљење, малу подводну пећину, где су се хајдуци, који су били на крају снага, завукли, из воде су им вирили само носеви и очи.

У то време потера је стигла до реке и зауставила се на месту на коме су бегунци загазили у воду. Траг се губио у реци, а пси су немоћно њушили воду. Прикупили су се и коњаници који су се двоумили да ли да крену узводно или низводно. Кренули су уз обалу и зауставили се крај стене испод које су се у води налазили скривени хајдуци. Ту су невољно одјахали коње и попели се на стену псујући убице које им за длаку измакоше. После краћег времена узјахали су коње, појавили псе и кренули назад путем којим су и стигли до Неретве.

За неколико дана хајдуци Золотић и Митровић здраво су стигли у Вуковско. Који дан касније за њима је са Невесињског на Купрешко поље стигао глас о убиству Бега Љубовића. Одмах после тога Миралем-бег Сулејманпа-

шић исплатио је у злату, онако како је и било договорено, вуковске хајдуке.

П

Изгледа да се прича са Купрешке висоравни о убиству Бега Љубовића заснивала на стварном збивању које је, као и сви важнији локални догађаји, било опевано у десетерцу. Чини се да је и у Невесињу као и у купрешком крају постојала песма која је опевала овај догађај. Само убиство, што је и разумљиво, било је приписано локалним хајдучима са невестињске површи, али и некима из шире околине. Али та песма није успела да ојача, да преживи, да дочека време када су народне песме почеле масовније да се записују.

Најближу верзију десетерачке песме о убиству Бега Љубовића представља песма "Удар на Беговића кулу" која је сачувама у необјављеној заоставштини Вука Караџића.⁵ Местофађања је беговска кула у Невесињу, а уместо Љубовића жртве хајдучког напада су Беговићи. Према попису херцеговачких презимена Јефте Дедијера⁶ и према списку муслиманских родова Милета Недељковића,⁷ у невестињском крају није било породице Беговић.

Предводници напада на Беговића кулу су хајдуци Ђуро Шаробађа и Радоња Марковић. Ни карактеристичног презимена Шаробађа нема у списку херцеговачких презимена Јефте Дедијера што све може да наведе на помисао да је ова песма забележена негде у Црној Гори па отуда непрецизности везане за име Љубовића. Два хајдука: Шаробађа и Марковић упадају у Беговића кулу и убијају два бегова сина. Тадаједан од хајдука, Радоња Марковић, бива рањен, па се дружина враћа по њега и износи га у планину и тамо га оставља. Када је Радоњина љуба сазнала шта се догодило са њеним мужем, одлази у планину где налази рањеног Радоњу, одводи га видарима у Пераст који га излечише.

Очигледно је ова песма у претходној верзији уздизала високи морални чин супруге која, исказујући супружанску верност, исправља пропусте мушкараца, хајдука што се огрепшише о своје мушко достојанство и о хајдучки кодекс. Она одлази сама у планину где проналази остављеног мужа и спасава му живот, али и хајдучку част. Таквој песми која је славила верност и храбросг жене у новијој верзији придодате су примесе новијег догађаја -убиства Бега Љубовића у Невесињу.

Сличан траг о убиству Бега Љубовића сачувао се и у песми "Петар Шаровић и Бег Љубовић".⁸ Само убиство Бега Љубовића приписано је Петру Шаровићу кога рањеног у планини, после упада у кулу Љубовића, налази Лука Шакотић.⁹ Рањени хајдук Шаровић признаје Шако-

"Ја подеко Бега Љубовића,
и пресеко два близнаца сина,
и узео му руво и оружје."¹⁰

При томе Шаровић моли Шакотића да прими побратимство, да му помогне у невољи, а у знак захвалности он ће му поклонити део плена. Лука Шакотић прихвата побратимство и награду, а онда одлази брату убијеног Бега Љубовића и све му казује, али му не говори да је и он узео део хајдучког плена. Тако рањени Шаровић пада у руке брата Бега Љубовића који обећава хајдуку да ће му опростити живот ако му изда своје јатаке. Шаровић користи указану прилику да се освети за издајство па изјављује да му је главни јатак био Лука Шакотић. Ако Љубовић у то не верује - нека претресе кућу Шакотића и тамо ће наћи оружје и одећу свога брата. Љубовић тако и поступи, затим хвата Луку Шакотића и убија га, а Шаровићу, како је и обећао, опрашта живот.

И ова песма, по свој прилици, имала је старију верзију. Игуман манастира Жупе Грачаничке код Ликшића, Димитрије Војводић, саопштио је Сими Милутиновићу Сарај-

лији песму "Невјеран јатак".¹¹ Песма говори о томе како Лука Шакотић налази неименованог рањеног хајдука који је опљачкао дворе Бега Љубовића. Као и у песми "Петар Шаровић и Бег Љубовић", он рањенику обећава помоћ, а узима му сав плен и онда га потказује Бегу Љубовићу. Расplet је уследио тако што Бег Љубовић кажњава смрћу неверног јатака Луку Шакотића, а пушта рањеног хајдука.

Очигледно да је песма "Неверни јатак" била предло- жак песме "Петар Шаровић и Бег Љубовић" и да је жиго- сала издају, неверу и гажење задате речи. А у потоњој верзији, нађеној у заоставштини Вука Карџића, нашле су се примесе неке млађе песме о убиству Бега Љубовића и његова два сина.

Примесу купрешког предања у убиству Бега Љубовића налазимо и у муслиманској песми "Ибрахим-бег Љубо- вић" из збирке Косте Хермана,¹² где је изоштрен сукоб између травничког везира и Бега Љубовића, што пред- ставља одблесак сгварног страдања Сулејман-бега Љубо- вића, надзорника ђумрукане у Херцеговини и његовог си- на Омер-бега, које је 1629. године у Травнику погубио травнички везир Абаз-паша."

Сам долазак Ибрахим-бега Љубовића у Травник у пе- сми из збирке Косте Хермана и његов сусрет са трав- ничким везиром готово је идентичан са песмом која се певала у купрешком селу Вуковску:

"Оде беже уз бијеле дворе,
па везиру у одају дође.
Бег везиру турски селам виче,
везир бега ни гледати неће,
а камо ли селам прихватити.
Ражљути се беже Љубовићу,
па завика грлом бијелијем:
'Божја помоћ, попе Милутине!'"¹⁴

III

Очигледно је, дакле, да је предање о убиству Бега Љу- бовића, кога су извели вуковски хајдуци Золотић и Мит- ровић засновано на некаквом, могућем сукобу између две најугледније потурчењачке босанскохерцеговачке поро- дице - Сулејманпашића и Љубовића чији се углед и међу босанскохерцеговачким муслиманима, али и хришћанима, мерио различитим аршинима. Сулејманпашићи су свој уг- лед стицали захваљујући моћи коју им је пружала власт што су је дуги низ година имали у рукама. Ова породица из генерације у генерацију давала је паше и везире који су ведрили и облачили не само у Босни и Херцеговини него и у Србији, па и шире. Љубовићи су свој углед стицали захваљујући господству и достојанствености. Често су се сукобљавали са вишом турском влашћу и у тим сукобима су понекада и страдали, што им је такође дизало углед у народу. О томе сведоче бројне песме, како муслиманске тако и српске, које су их углавном уздизале.

Колико су се међусобно разликовали Сулејманпашићи и Љубовићи најбоље говори чињеница да се о моћним Сулејманпашићима ћутало и шапутало. Ове породице, ко- је су дале тринаест паша, од којих су двојица били везири,¹⁵ нсма у народним песмама. Док се о њима ћутало, о Љубо- 1ш1шма се певало. О њима је записано близу двестот народ- нм\ пссама, или се они у тим песмама помињу.¹⁶

Ускопаљски, бугојански Сулејманпашићи, како наводи Гиљфердинг, "директни су потомци Јаблановића, чувене породице у старој босанској историји". "Посебно су ојача- ли крајем шеснаестог и почетком седамнаестог века, а њихова моћ трајала је све док је трајала турска царевина, где су у Босни и Х(_ рцеговини, али и на Балкану, играли једну од најзначајнијих улога. Први познатији представ- ник ове породице могао би бити Али-бег Сулејмановић Скопљак, песник, кога историјски извори помињу 1620.

године.¹⁸ После њега историја помиње све саме великаше који су славу стицали углавном посежући за силом. Такав је Али-паша Скопљак који је 1694. године био намесник у Херцеговини и његов брат Рустем-паша који је извесно време био валија у Караманији и мухафиз у Софији.¹⁹

Док је био челник у Херцеговини, уз Али-пашу Скопљака се истицао и његов син Рустем, а о њиховој владавини сведочи запис записан у манастиру Житомишлићу: "Уви тогдa љуте нужде народу христјанскомu".²⁰ После тога Рустем, син Алипашин, отиснуо се у Истамбул где је ратујући догурао до највишег војног чина у Турској царевини - постао је сераскер.²¹ Историјски извори помињу и Гази Осман-пашу Скопљака. Његов син је Ибрахим-паша Скопљак, а Ибрахимов син је Сулејман-паша Скопљак, који је 1766. године био клишки мутесефир.²² Син Ибрахим-пашин био је Мустафа-паша Скопљак који је 1770. године био везирски кајмакам, а његов син је Сулејман-паша Ибрахимовић Скопљак који је гушио Карађорђевог устанак.²³

Све те моћне Скопљаке српски народ памтио је по злу, а највише Сулејман-пашу Ибрахимпашинића Скопљака. Био је изузетно суров према хришћанима, а његова суровост нарочито је долазила до изражаја приликом гашења Карађорђевог буне која је 1804. године букнула у Жумдији. Још пре него што је избила буна он је био мухасил у Београду где је пријатељевао са дахијама. Дахије су му прикупиле триста кеса дуката с којима је он отишао у Цариград. Тај новац му је помогао да постане паша.²⁴ Учествовао је у свим биткама које су Турци водили против устаника, настојећи да угуши српски устанак, а 1814. године постао је београдски везир.²⁵ Посебну суровост Сулејман-паша је исказао гушећи буну Хаци-Продана Глигоријевића која је 1814. године избила у околини Чачка. "Ту буну, напомиње Владимир Ћоровић, искористио је Сулејман-паша да у земљи заведе сграховит терор. Без потребе је погубио много људи, а други су кињени на разне начине... Као раније дахије, тако је и сада Сулејман-паша

веровао да ће земљу смирити застрашивањем. Набијање на колац постало је свакодневна појава. Из тог времена је и дивна слика хришћанског мученика Ђаконa Авакума".²⁶ После протеста Русије, Сулејман-паша је смењен са тог положаја и наименован за босанског везира.²⁷

Али и у Босни Сулејман-пашу Скопљака чекала су немирна времена. Тамо је међу домаћим муслиманским живљем трајала борба шмеђу султанових реформиста и босанских традиционалиста. Године 1815. Сулејман-паша је подржао реформисте које је предводио султанов намесник у Сарајеву Али-паша Дарданелија. Сулејман-паша крене из Скопља (Бугојна) са војском да помогне царском намеснику и код места Крушчице, између Бусоваче и Витеза сукоби се са сарајевским Турцима, традиционалистима. У тој бици војска Сулејман-паше била је до ногу потучена.²⁸ После тога пораза Сулејман-паша је премештен у Селаник у Ираку где је убрзо и умро.²⁹

Сулејман-паша Скопљак, како наводи Милан Карановић, "имао је четири сина, и сва четворица погали су паше: Мухамед Целалудин-паша погале царски капицибаша; други син Ибрахим-паша био је инспектор Порте у Јашију (Влашка); трећи син Ђор Мустај-паша је код једне побуне у Софији смакнут; четврти син Осман-мазгар паша постаје царски коњушар, затим валија у Скадру, Триполитанији и Сарајеву".³⁰ Најмлађи син Сулејман-паше умро је 1862. године у Сарајеву.³¹

Последњи познатији изданак ове породице био је Омер-бег Сулејманпашинић. Он није био познат као његови преци по моћи коју му је омогућавала власт, него је кренуо стопама родоначелника ове лозе Али-бега Сулејмановића Скопљака који се прочуо као књижевник. У то време Босном је владала Аустроугарска, а Омер-бег Сулејманпашинић, бавећи се књижевним радом, пишући песме, чланке и расправе, сарађио је у већем броју листова који су крајем прошлог века излазили у Босни и Херцеговини, а међу тим листовима била је и "Босанска вила".³² У Етнографској збирци САНУ чува се и рукописна збирка

народних песама које је скупио Омер-бег Сулејманпашић, писана ћирилицом.³³

Сулејманпашићи су живели у два бугојанска насеља - Веселој и Оцаку. Поред бројних грађевина и џамија које су изградили, иза себе су оставили и две куле. Једну од њих у Оцаку 1831. године, у време буне Хусеин-капетана Градашчевића, спалили су сарајевски Турци, кажњавајући Сулејманпашиће због тога што су стали на султанову страну.³⁴ Исто тако тврда кула Сулејманпашића у Вуковску дочекала је свој крај 1918. године, када су је спалили сељаци.³⁵ После тога ова грађевина је до темеља разорена.

Српско народно предање каже да су и Љубовићи српског порекла. У невесињском крају, по Јефти Дедијеру, били су још пре Косова. У Косовској бици, учествовали су деветорица браће, Љубовића предака, који су се борили на српској страни и само се један вратио кући.³⁶ Пореклом су их села Врањске од рода Кашиковића. Када су Турци освојили Херцеговину, у време Ахмед-паше Херцеговића, сина Херцега Стефана, кнез Љубоје Кашиковић се потурчио. Као награда за провереништво би му понуђен на поклон предао у Невесињу који му се најбоље буде свидео, и он одабра најлепши крај који се зове Љубовића Оцак ше подиже кулу у којој изроди наследнике - Љубовиће. Најближи хришћански сродници су им Миојевићи који су се одселили у Кремну код Фоче.³⁷

Предање затим каже како је неко опањао Љубовића код султана у Цариграду, а отуд стиже наредба да се у Невесиње пошаљу делије да убију Омер-бега Љубовића. Али делије тамо затекоше Омер-бегова брата, кога убише. Када је Омер-бег чуо шта се догодило он појури за делијама, стигне их и све их побије. Глас о неуспелом походу на Љубовиће стиже до султана и он поново нареди да се сви Љубовићи побију. Ова наредба би извршена. Од Љубовића остане само једно мушко дете које сакрише кметови, хришћани Брење, а онда га одгајише. Кад млади Омер-бег одрасте јави се, не откривајући своје порекло, у царску војску, где у бици код Осјека показа велику храб-

рост, за шта буде награђен. Тек после тога својим старешинама открије ко је и одакле је. Они му од султана обезбеде опроштај те се он врати у Невесиње где обнови Љубовића кулу у којој изроди потомство.³⁸

И муслиманско предање које је забележио Коста Херман слично је српском. По муслиманској причи потурчени Кашиковић добио је ново презиме Заимовић и као у српској верзији неко га је облагао код султана, одакле стиже наредба да се сви Заимовићи потамане. Остало је случајно само једно мушко дете коме касније греси предака буду опроштени. Кад млади Заимовић порасте, ожени се и оде у цареву војску. После дужег ратовања он се пожели жене, сина и куће те побегне из војске и потегне у Невесиње да их види. Али када му жена чује да је он војни бегунац, она почне да га грди и наговара да се сместа врати у војску и да тамо својим старешинама призна шта је све учинио. Заимовић послуша жену, а када су старешине чуле његово искрено признање, опросте му грехе, а због љубе која га је навела на овакав поступак дадоше му ново презиме - Љубовић.³⁹

И у селу Кљенцима у Дабарском пољу у Херцеговини живели су Љубовићи, где су се доселили од оних Љубовића из Невесиња. И у овом случају предање говори да је султан наредио да се сви Љубовићи побију, али не због неке нејасне клевете, него због конкретног греха - један Љубовић одсече руку Мати Латинину. И у овој верзији иза Љубовића остаде мушко дете кога су одгојили његови кметови, хришћани. Тада један новопотурчени Кашиковић, који је служио код Љубовића, оде у Цариград и тамо се лажно представи као да је Љубовић и од цара успе да испослује да му се врате Љубовића имања. Када то Љубовићи сазнају, да би спасли своје поседе у Оцаку и Невесињу, ожене га својом сестром и дају му имање у Кљенцима у Дабру и своје презиме - Љубовић.⁴⁰

И у историји су Љубовићи оставили јасан траг. Реч је, како каже Владислав Скарић, о угледној породици чији се представници током векова помињу у документима, а ме-

ђу првима "године 1581. и 1585. се помиње заим Осман Љубовић... Сулејман и Алија били су назори на скелама, први 1604, а други 1607. године. Сулејман се помиње задњи пут 1617, а његов син 1623. године. Овај син Сулејманов звао се Мустафа или Мустај-бег и био је 1623. године алај-бег херцеговачких спахија",⁴¹

Мустафу-бега или Мустај-бега Љубовића 1628. године помињу историјски извори који сведоче да се он те године на Гатачком пољу сукобио са босанским беглербегом Абаз-пашом. У тој борби Љубовић је имао више среће, па је разбио противнике, Абаз-пашу заробио, а онда га пустио. Мало касније врати Абаз-паша Љубовићу мило за драго, у једном сукобу који се нешто касније догодио он зароби Мустај-бега, али га, на захтев босанских првака, пусти.⁴² На томе се овај сукоб не заврши. Ускоро, 1629. године, Абаз-паша позове Сулејман-бега Љубовића и његовог сина Омер-бега да му дођу у Травник, а кад они стигосе - обојицу их погуби.⁴³ Иза Омер-бега остаде син Осман-бег који се под именом Хилми бавио књижевним радом, писањем песама.⁴⁴

Али босанске паше и даље нису остављале Љубовиће на миру. О томе сведочи писмо које је 14. јуна 1631. године упутио из Гацка Дубровчанима Хасан-паша босански, који је у то време управљао и Херцеговином, и који саопштава да је кренуо у војни поход против Љубовића.⁴⁵ Непуну годину после тога још једно писмо је приспело у Дубровник, које такође сведочи о Љубовићима, а упутио га је 17. априла 1632. године из Сарајева дубровачки поклисар Пјер Соркочевећ у коме он јавља да је због имања избио сукоб између две јаке невесињске муслиманске породице: Љубовића и Шабановића. Права битка одиграла се испред Шабановића куле где је погинуо Алај-бег Љубовић и његов син, а од Шабановића - Ибрахим-ага, његова жена, синови и рођаци.⁴⁶

Међу Љубовићима који су иза себе оставили трага 1735. године помиње се и херцеговачки првак Јахија-бег Љубовић.⁴⁷ Али на највишу степену у турској власти,

какову није достигао ниједан од Љубовића, попео се Али-бег Љубовић који се 1768. и 1773. године помиње као мусе-лим у херцеговачком санџаку.⁴⁸

Занимљиво сведочење које на Љубовића баца ново светло оставио је митрополит дабробосански Саво Косановић. На Крстовдан 1865. године у манастир Житомислић дошао је из Невесиња Бег Љубовић. Он је босоног стајао у цркви све док је трајала литургија, молећи свештеника да му дозволи да ту остане до краја службе. А када је пошао, даровао је цркву воском и тамјаном а уручио је и поклон Сави Косановићу.⁴⁹

Љубовићи се помињу и у време херцеговачког устанка који је плануо 1875. године. Међу херцеговачким беговима који су кренули на српске устанике, палили српска села истицали су се Бекир-бег Љубовић из Дабра и Осман-бег Љубовић из Оцака.⁵⁰

Како је крајем прошлог века са историјске сцене одлазила Турска царевина тако је и бледео сјај моћних муслиманских породица које су вековима представљале стубове турске власти у Босни и Херцеговини. Међу тим породицама чији је значај нагло ископнио били и Сулејманпашећи и Љубовићи. ГТотомци Сулејманпашећи који и данас живе у неким бугојанским насељима ни по чему се не разликују од других муслиманских породица у овом крају. Нестало је из Херцеговине и знаменитих Љубовића. Последњи од њих Ајдар-бег напустио је Кљенце у Дабарском пољу и одселио се у Турску 1910. године.⁵¹

Није пронађен историјски доказ који би потврдио истинитост вуковског предања о убиству Бега Љубовића. Али ова прича била се раширила не само на Купрешкој висоравни него и међу муслиманима у бугојанском и ливањском крају имала је, век и по после могућег убиства Бега Љубовића, свој учинак. "Подвиг" вуковских хајдука Золотића и Митровића изнео је на глас Вуковско као хајдучко, бунтовно место. Тај глас посредством муслимана, присталица усташког покрета у овом крају, посебно се вредновао у лето 1941. године у време Независне Државе

Хрватске, када су усташке власти почеле да спроводе поколе Срба. На Илиндан 1941. године у Купрес на прозивку позвани су сви Срби Купрешке висоравни, али је издвојено само 185 Вуковљана, најбољих момака и најугледнијих домаћина, који су у ноћи између 6. и 7. августа одведени на Борово поље код Ливна и тамо побијени. Само један од њих, Тодор Никић, успео је да побегне. Међу побијенима њих десеторица били су Золотићи, а дванаесторица Митровићи.⁵³

НАПОМЕНЕ

1. Предање о убиству Бега Љубовића забележио је у лето 1986. године од Луке Глипића (1915) из Доњег Вуковска и Спасојице Манојловића (1902) из Горњег Вуковска који је као колониста живео у Банатском Деспотовцу, па током лета дошао у Вуковско код родбине; обојица су међу сељацима били цењени као добри приповедачи.

2. Боровоје Ж. Милојевић, *Куирешко, Вуковско, Равно и Гламочно поље*, СЕЗ, књига 13, 1923, стр. 41.

3. О. Мирослав Џаја, *Са Куирешке висоравни*, Наклада Жупе Отиновци-Купрес, 1970, стр. 104-109.

4. Милојевић, исто дело, 93-97.

5. Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића, књига четврта, *Пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу*, Београд, 1974, стр. 84-85.

6. Јефто Дедијер, *Херцеговина*, Сарајево, 1991, стр. 211-235.

7. Миле Недељковић, *Крст и полумесец најсвирашњија сриска раздоба*, Београд-Бијело Поље, 1993, стр. 211-235.

8. Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића, књига трећа, *Пјесме јуначке т новијих времена о војевању за слободу*, Београд, 1974, стр. 54-57.

9. Шаровићи су живели у гатачким селима Пржине и Церница а Шакоће у невесињском селу Зијемљима и Тријебљу у Дубравама; - Јефто Дедијер, *Херцеговина*, 199, 200, 235, 258.

10. Из необјављених рукописа В. Карацића, књига трећа, стр. 54.

11. Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, Никшић, 1990, стр. 315-317.

12. Коста Херман, *Народне пјесме мухамедановаца у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1988, *Народне пјесме муслимана у Босни и Херцеговини* I, Сарајево, 1990, стр. 155-170.

13. Сафет-бег Башагић, *Еошњаци и Херцеговаци \ исламској књижевности*, Зnamenити Хрвати, Бошњаци и Херцеговци у Турској царевини, Сарајево, 1986, стр. 409, 426.

14. Херман, *Пјесме* I, 167.

15. Милан Карановић, *Историјско-етнографске цртице о жуијама Рами и Скољу*, Гласник Земаљског музеја - Сарајево, 1938, стр. 82.

16. Бранислав Крстић, *Индекс мошава народних пјесама балканских Словена*, Београд, 1984, стр. 523, 623, 624.

17. А. Ф. Гилфердинг, *Пушовање ио Херцеговини, Босни и СШарој Србији*, Сарајево, 1972, стр. 349.

18. Башагаћ, исто дело, 340; Ђоко Мазалић, *Биоград-Прусаи, шиари босански град*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1951, стр. 154.

19. Башагић, исто, 343; Мазалић, 154.

20. Љубомир Стојановић, *Шиари сриски записи и нашиписи*, књига 2, 2555, Београд, 1983, стр. 83.

21. Башагић, 417.

22. Исто, 428.

23. Исто, 428.

24. Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, трећи део, Београд, 1989, стр. 27.

25. Башагић, 428.

26. Ђоровић, исто дело, 60.

27. Исто, 63.

28. Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најсиријих времена до а\>сиро\гарасе ок\иације*, Изабрана дјела, књига I, Сарајево, 1985, стр. 191-192. "

29. Башагић, 428.

30. Карановић, исто дело, 82.

31. Башагић, 411.

32. Дејан Ђуричковић, *Босанска вила, књижевност историјска студија*, Сарајево, 1975, стр. 44, 157, 258, 454, 460-461.

33. Етнографска збирка САНУ, рукопис бр. 37-20.

34. Карановић, исто, 82.

35. Милојевић, исто дело, 41.

36. Јефто Дедијер, *Херцеговина*, 230.

37. Босанска вила, 1901, бр. 6, 30. априла, стр. 157-158.

38. Исто, 157-158.

39. Херман, исто, 595-597.

40. Петар Шобајић, *Дабарско поље у Херцеговини, антропогеографска истраживања, насеља и порекло становништва*, СЕЗ, САНУ, Београд, 1954, стр. 31-32.

41. Владислав Скарић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине*, Сабрана дјела, књига III, Сарајево, 1985, 213.

42. Башагић, 403.

43. Исто, 409, 426.

44. Исто, 366^ 409.

45. Скарић, *Прилози*, 213.

46. Исто, 213.

47. Башагић, 379.
48. Исто, 340.
49. Тихомир Ђорђевић, *Наш народни живош*, 2, Београд, 1984, стр. 256.
50. Ибрахим Тегшћ, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878*, Сарајево, 1988, стр. 283.
51. Петар Шобајић, *Дабарско иоле*, 32.
52. Др Милан Булајић, *Усташки злочин геноцида и суђење Андрији Аршучковићу 1986. године*, књига IV, Београд, 1989, стр. 739-740.
53. Исто, 748,752.

ПРОКЛЕТСТВО ПРОКЛЕТОГ ЛИЈЕВНА

Кад год су, а то се догађало често, долазила зла времена, кад год би наступили погроми помори, кад год би потекла људска крв у граду Ливну у југозападној Босни и пространом пољу испред њега, отварала су се подземна жердела кроз која је из земље, из подземља као јара избијала несрећа. На том простору из отвора пећина, пропунти безданих јама и понора, којих у овом крају има много, као да би шикнули гејзири зла и проклетсгва. Кроз те мрачне отворе, кроз "очи и уста" доњег света као да би се оглашавали хорови подземних немани и ђавола жељних људских жртава. жедних људске крви.

Чини се да су те адске силе из подземља често усмеравале догађаје што су се збивали на надземљу, на Ливањском пољу, и то не само у митско време него и у временима о којима сведочи историја и то не она најновија. Основна одлика тих збивања јесте бескрајна људска свирепостчије су се жиле гранале у подземљу. Свирепост су испољавали не само појединци него и целе верске заједнице. Српски народ, који је у овим пределима живео од искони, на основу дугог колективног памћања, све то зло сажео је у једну метафору -проклето Лијевно.

Сам град, његови становници -православне, католичке и муслиманске вере, што је половином прошлог века уочио и руски слависта А. Ф. Гиљфердинг, који је походио ове крајеве, нису називали потпуно истим именом. Православни су га звали Лијевно, католици Ливно, а муслимани Хлијевно или Хливно.¹ Само су Срби, с разлогом, проширили име и дали му битну одредницу - проклето.

То проклетство, та страшна ознака овог града потиче из саме његове суштине, из његовог прапочетка и праимена. Град Ливно подигнут је на самом северу Ливањског поља, испод окомите клисуре на чијем дну зјапе велике пећине: Језеро, Думан и Диздарева пећина, а из највеће од њих, из Диздареве пећине, извире река Бистрица.² Пећине испод клисуре, око којих се развио град и испред којих се шири пространо Ливањско поље, биле су пресудне да се овде зачне људско боравиште које је због пећина, због подземних отвора, добило име *хлијев*, што је, како тумачи Петар Скок, на прасловенском језику значило гроб, али и станиште.³

Пећине у старој српској митологији, али и у веровању других народа, представљају улазе у доњи свет таме и зла који је супротност горњем свету светлости и добра. У пећинама обитавају демони, беси и змајеви,⁴ или су то, како сматра Веселин Чајкановић, предели пакла где бораве и господаре ђаволи и одакле повремено излазе и сеју несрећу по земљи.⁵ А сам простор испред улаза у доњи свет представља нечиста места која су, у ствари, део тог доњег света подређеног ђаволу.⁶

И за поједине безданке, поноре и мртвице у Ливањском пољу, међу ливањским Србима, везана су предања у којима се помињу демони што у њима обитавају и који излазе из земље да чине зло. Битло је раширено веровање да у тим јамама и мртвицама живе некакве страшне утваре у облику баба које ловс и даве децу. Веровало се да се понекада из подземних ждрела огласи женски глас, а ако се неко усуди да баци камен у јаму безданку - из дубине одјекне клетва и претња: "Немој се бацати каменом, побићеш ми дјecu и разбити ми букару!" Прича се и то да из појединих пећина и мртвица излеће крвав во који ричући напада бикове што су се ту затекли на испаша, али и људе.

У горњем свету, на просторима Ливањског поља и његовог обода, изнад подземних јама и понора забележени су и остаци некад развијене легенде о црној краљици што је у давнини владала овим крајевима. За њено име везане су

и легенде о појединим градинама.⁸ И на суседном Купрешком пољу постојало је нешто развијеније предање о црној краљици за коју се овде говори да је била велика грешница и да није презала чак ни од таквог греха да се уда за рођеног сина, што је изазвало тешку осуду и освету њених поданика.⁹

На том проклетом простору испод кога је доњи свет у коме господаре подземни демони и ђаволи, а где је у горњем свету владала велика грешница црна краљица, српски народ је кроз десетерачку песму створио два лика, два архетипа, два антипода, два хајдука на којима је до крајњих граница изоштрено проклетство проклетог Лијевна. Један од њих је Стари Вујадин који све надвисује својим изгледом, све засењује својим сјајем и све збуњује својим речима и поступцима. Не сагиње се чак ни пред смрћу. Супротност Старом Вујадину је хајдучки харамбаша Вид Жеравица кога народна песма представља у болесничкој постељи где се жив распада, ше прижељкује смрт која би га спасла мука. Да би колико-толико олакшао дуго умирање, он прича, он се исповеда. Признаје да је убијао калуђере и децу, да је проваљивао у цркву и покушао да скрнави светиње. Чинио је то само због повређене сујете јер поред себе није могао да подноси оне који су од њега били бољи.

Проклетство проклетог Лијевна искусиће и Стари Вујадин и његова два сина, Милић и Вујић, на најуклетијем месту града чија се кула види издалека, испред три пећине, испред троја врата кроз која се улази у доњи свет. Народна песма их представља као хајдуке а њихово страдање догађа се у турско време.¹⁰ Готово да није било српског насеља у широј околини Ливна где није било понеко предање о Старом Вујадину и о његовом хајдуковању. И песма о његовом страдању била је раширена што сведочи и једна од њених варијанти у Ерлангенском рукопису, која је блеђа од песме коју је забележио Вук Караџић. И у овој песми Турци воде у Ливно два заробљена хајдука, два брата који носе иста имена као и Вујадинови синови - Вукоје

и Миливоје. Отац им се, међутим, не помиње. Док улазе у град, старији брат подсећа млађег на муке које их чекају. Турци их муче истим мукама којима су у песми коју је забележио Вук мучили старца Вујадина и његове синове. На крају им ваде очи. Песма има срећнији завршетак - дружина успева да из Ливна избави хајдуке Вукоја и Миливоја и да им излечи ране, само нису успели да им врате очњи вид.¹¹

Кратка сажета песма "Стари Вујадин", по свом необичном почетку, по својим неочекиваним и вишезначним обртима, по својој слојевитости, носи у себи одлике народних песама ствараних у овоме крају. По томе како је представљен, Стари Вујадин пре подсећа на паганског бога са наглашеним митским атрибутима неголи на хајдука. Он се истиче сјајем који из њега просто исијава, јер је на њему "бињиш од сувога злата у чем паше на диван излазе". Слично изгледа и његова пратња, његова два сина. Милић има још раскошнију одећу, док се Вујић издваја челеком "од дванаест пера, свако перо по од литру злата". Сва тројица су обдарени натприродним физичким особинама. Стари Вујадин има ноге "којено су коњма утјецале" и руке "којено су копља преламале и на голе сабље ударале".¹² По томе како је представљен, у пратњи два сина, Стари Вујадин као да је митски предак који је дуго штитио свој род, а сад треба да поклекне пред силама доњег света. И додатак имену, Стари, означава заштитника племена, родоначелника, који се у предању готово редовно јавља са двојицом пратилаца, двојицом синова, као што се Старина Новак јавља са синовима Грујицом и Татомиром, као што су уз Милоша Обилића - Косанчић Иван и Топлица Милан.¹⁴

Турци Лијевљани победнички воде три хајдука у проклето Лијевно, град испред три пећине, где три дана праве план како да их уморе. Онда почињу мучења, пребијање ногу и руку, тражење да се призна и изда оно што се не сме признати ни издати и на крају им ваде очи. Тада Стари Вујадин "прераста хајдука и постаје над хајдук".¹⁷ Утаквим

тренуцима, са задњим дахом, како каже Миодраг Павловић, "непосредно пре смрти, Стари Вујадин је успео да прежали своју телесност. Личи то на јуначко покајање, после којег је смрт мирна, оправдана, а живот срећен, рачуни сведени, искушења отклоњена, боравак у смрти бесповратан."¹⁶

Мраку и проклетству демонских очију које се цакле из доњег света, из ливањских пећина и јама супротстављају се очи Старог Вујадина и његових синова. Чарне очи помињу се у првом стиху песме о њиховом страдању што наводи на закључак да Стари Вујадин и његови синови припадају митским бићима соларног круга. Они су укроћени и налазе се у рукама демона хтонског света проклетог Лијевна. Биће учињен покушај да их потпуно сломи и порази, да их лише врлина које их чине божанствима горњег света. Стари Вујадин то неће да дозволи ни по цену "порицања очију",¹⁷ што све представља "узбудљив и карактеристичан расплет, симбол јунаштва и посебне јуначке скале вредности. Без очију у глави почиње узвишеност: јунака који их се одриче, певача који зна да кроз очи долази искушење свакодневног - и одрицања песме."¹⁸

Још једна, мало позната, али изузетно добра, песма Тријеси Вида Жеравице¹⁹ одсликава другу, још мрачнију страну проклетства проклетог Лијевна. Кратка песма од седамдесет стихова, неколико стихова дужа од "Огарог Вујадина", забележена је почетком двадесетог века у Ливну. Њен казивач је био познати српски национални радник, потомак старе ливањске породице - Коста Кујунџић,²⁰ а песму је записао Богдан Милановић Крајишник из Босанског Петровца.²¹ Главна личност песме је харамбаша Вид Жеравица, име које се среће у песмама хајдучког циклуса. "Хајдуци из рода Жеравица оставили су трага и у историјским изворима. Међу хајдучким харамбашама који 1665. године пишу неку молбу Млетачком сенату, уз познатог хајдука Баја Пивљанина, је и Грујица Жеравица. У книнском залеђу 1764. године, по налогу пуковника Стјепана Накића, заповедника книнског подручја, хајдуке је са

својих тридесет пандура прогонио и хватао бивши харамбаша Жеравица.²⁴ Изгледа да је тада, по Фортисовом сведочењу, долазило до међусобних сукоба хајдука католичке и православне вере.² По свој прилици је бивши хајдук Жеравица већ био прешао у католичку веру²⁶ и код Срба је био омрзнут.

Тешки злочини у песми "Гријеси Вида Жеравице" учињени су код цркве Ружице и у самој цркви. Само име цркве - Ружица ову песму извлачи из локалног оквира јер је "то опште име за све цркве које су посвећене Светој Тројици" и не односи се само на једну богомољу, на цркву Ружицу у Београдској тврђави.²⁷ Богомоље са овим именом често се срећу у песмама које припадају циклусу о браћи Јакшићима,²⁸ али и у песмама на ширем српском подручју. Хајдучки харамбаша Вид Жеравица је супротност Старом Бујадину. Он је представник демонских, хтонских сила и народни певач не уводи га на сцену у усправном стању у раскошном хајдучком оделу, са оружјем које светли. Он лежи у постељи, али не због јуначких рана, него због тешког испаштања греха. Управо му истиче проклетством одређена девета година боловања када са њега отпада живо месо. Сви су га напустили, остала му је само мајка. Жељно чека смрт која би га спасла мука, а смрт не долази.

На самртној постељи Вид Жеравица, покушавајући да олакша самртне муке, исповеда се самохраној мајци како у једном тренутку није могао да поднесе поред себе људе који су од њега били духом и телом надмоћнији, ни света места, ни светиње. После трогодишњег хајдуковања он је са својим хајдуцима дошао пред Ружицу цркву где затиче тридесет калуђера и четрдесеторо деце ђакона како се надмећу у скоку, бацању камена с рамена и у рвању. У то такмичење укључио се и Вид Жеравица и све их победио. А онда дође калуђер Павле који с лакоћом победи Вида Жеравицу. Хајдук у том тренутку није могао да поднесе пораз, да отрпи бољег поред себе. Повређена сујета покрену у крви мрачне нагоне и проклетство и он да знак својим хајдуцима који побише калуђере и све ђаконе, а он

сам погуби свог победника - калуђера Павла. У помами коју у њему изазива крв што је проли, Жеравица насрну и на цркву Ружицу из чијих врата потече крв. Не застадоше ни пред олтаром, него и тамо насилно уђоше и нађоше златне сандуке. Ни тада се не стиша нагон за злочином, него Вид позове хајдуке да нацацама провале сандуке. Кад тамо, у сандуцима - три девојке, на шта Вид Жеравица повика: "Браћо моја, и дружино драга, / ево овђе три лепе ђевојке / што с љубили црни калуђери!"²⁹ Био је то врхунац греха, а онда је уследила клетва па казна:

"Ал' говоре три лепе ђевојке:
'Ово н'јесу три лепе ђевојке,
Већ су ово три божија свеца.
Једно јесте света Неђељица,
А друго је Марија Огњена,
А треће је света Параскева.
Проклет био Виде Жеравица!
Боловао девет годин дана
И од тебе месо отпадало,
Као кора од сува јавора,
Одбјегла ти твоја мила браћа,
Остала ти самохрана мајка
Да ти вида твоје ране грдне'."³⁰

Песма "Гријеси Вида Жеравице" означава само дно људског греха, најнижи праг зла до кога злочинац може да се спусти: убиства калуђера чија је једина животна мисија молитва, убиство деце која се спремају да служе Богу, скрнављење богомоља и њихових реликвија. Ова песма као да је најавила будуће зло које ће се десити у лето 1941. и 1992. године, када ће из самог средишта пакла, из *хлијева*," из подземних ливањских ждрела изаћи стотине злочинаца попут Вка Жеравице и кренути на српске свештенике, српску децу, српске богомоље и цео српски народ.³²

И писани историјски извори који сведоче о Ливну у познијим вековима следе вертикалу проклетства коју је

зацртало народно предање. Проклето место на размеђу - ни у Босни, ни у Херцеговини, ни у Далмацији - увек се налазило у неком географском и историјском чворишту и у жижи историјских догађања која су потресала околне крајеве и која су доносила несрећу. О томе сведоче и остаци римских путева који су пролазили овим крајем и ту се рачвали,³³ а тим путевима као бујица дотичала је и отицала несрећа. И у средњем веку кроз ливањско поље су водили путеви, а сама област често је мењала обласне господаре.

У ливањском крају поникао је Ристоје Милоња који, као каже др Анто Бабић, у првој половини петнаестог века игра значајну улогу на двору босанских краљева Твртка II и Стефана Томаша, а који је био прешао на католичку веру и био човек од изузетног поверења римске курије. Њега и његове велике поседе што их је стицао током три деценије, најпре као ситни дворски писар а онда као племић, штитиле су посебним актима римске папе Еуген IV и Никола V. А Ристоје Милоња је заузврат у босанској држави ширио утицај католичке цркве и кад год је могао покушавао да спречи сарадњу босанског краљевства и српске деспотовине.³⁶ Његова моћ се највише морала осетити у завичају, ливањском крају, где је морало бити и његових поседа и где је он, вероватно, домаће становништво које је живело у вери његових предака преводио у католичку веру.

После конвертитства Ристоја Милоње преласци на католичку веру постајали су све чешћи. Упорним радом на дуже стазе из српског православног гаја чупана је са кореном једна по једна младица. О једном таквом преваравању фрањевачки летописац оставио је конкретно сведочење. У августу 1768. године у ливањском крају обилазећи католичке жупе и вернике, боравио је фра Марјан Богдановић, ехински бискуп и апостолски викар у османској Босни, и тамо се срео и са новим врхунцима што су управопрегцлнк. Гц-азославкеу католичку веру, садвадесеттрогодишњом Маријом Будић из ливањског села Лиштана, тридесетпетогодишњим Луком Бошковићем из села

Струкнића и његовом малолетном децом - сином Николом и кћерима Видом и Луцијом. На католичку веру превео их је свећеник Петар Рајчетић.³⁷

Није Ристоје Милоња био једини угледни ливањски превереник чије је конвертитство донело проклетство и крваве трагове у будућим вековима. Такви су били и ливањски бегови Фирдуси који су градом, подигнутим испред адских ждрела, господарили у првим деценијама деветнаестог века. Они потичу од средњовековне ливањске породице Рајчетића, а успомена на њихово хришћанско порекло је Рајчевац - један део старог Ливна где су некада биле њихове куће.³⁸ Како су се сурово Фирдуси односили према хришћанима обеју вероисповести најбоље сведочи запис једног њиховог савременика, ливањског фрањевца: "На њиховом језику стајаше живот и најправеднијег човјека, а грабеж и отимачина и немили ударци бијаше њихова дика и понос".³⁹ Посебно су били сурови према Србима и највише их је жестило то што они упорно исповедају своју православну веру. Због тога су Срби, да би се молили Богу, били приморани да се ноћу окупљају око разрушених цркава и манастира где би, не усуђујући се да зађу међу зидине, палили свеће спремни да се разбеже чим им буде јављено да се приближавају Турци.⁴⁰ У време Фирдуса, када се већ назирао крај господства турске царевине у Босни, богослужења ливањских Срба обављана су у некој трошној зградици покривеној сламом која је била ван града.⁴¹ Запамћено је и то да се ни у таквој богомољи није смела обавити цела литургија, па је свештеник, како би се што мање задржао у цркви, литургију започињао у ходу при изласку из своје куће и настављао је у црквици где су га чекали верници. Ту би се кратко задржао бојећи се турског гнева, а онда би се сви после молитве разбежали.⁴²

Догађали су се и -сграшни злочини. О некима од њих остала су сведочења. Због оптужбе да је припремао буну против Фирдуса, јавно је усред града Ливна погубљен најугледнији ливањски трговац Лука Кујунџић. На старом Србљаку ливањске цркве рука свештеника забележила је

да се погубљење догодило 3. новембра 1831. године "када безбожни Агарјани одсјекоше главу Луки Кујунџији у Ливну".⁴³ Казна је извршена на пијаци Житници где је заједно са Луком Кујунџићем погубљен и трговац Лука Цврка.⁴⁴ Колико је био несигуран живот ливањских Срба у то време сведочи и извештај аустријског конзула из Ливна од 11. фебруара 1860. године којим обавештава владу у Бечу како је ливањски Турчин Сурутовић изазвао из куће свог комшију хришћанина Мандића и убио га из кубуре, а да никоме није за то одговарао јер је убиство наводно извршио пијан.⁴⁵

Највећу победу, најстрасније славље, најобилатију гозбу подземни демони, але и ђаволи из три ливањска хлијева у граду, пропунти и понора у Ливањском пољу доживели су у лето 1941. године. Збивало се то у најсунчанијим месецима и највредијим данима, у дане највећих сунчаних божанстава и "најтежих" православних светаца – на Видовдан, дан старог Вида, "богабогова" видела и знања,⁴ на дан Огњене Марије, старог српског божанства Огњене-Јане, богиње ватре и муња,⁴⁷ и Светог Илије Громовника, двојника старог српског бога Перуна који управља кишом и громовима.⁴⁸ Од постанка света тих дана подземне але и ђаволи доживели су највећи тријумф: у утробе ливањских јама и понора полетело је на стотине живих Срба, деце, жена, стараца и мушкараца у највећој снази. Бацале су их прве комшије, ливањски католици Хрвати које су на те злочине подстицали свећеници Католичке цркве, а предводиле их усташе у црним кошуљама, све потомци Ристоја Милоње и Луке Бошковића чијим су провереничким стопама кренули бројни житељи овога краја. Било је међу њима и муслимана, следбеника Фирдуса и Сурутовића. Они су тог лета намеравали да цео српски народ ливањског краја преселе из горњег у доњи свет.

У граду Ливну, на Ливањском пољу и његовим ободима живело је у то време око шест хиљада Срба који су представљали четвртину укупног становништва ливањског краја.⁴⁹ Само од јуна до краја августа 1941. године усташе

су у петнаестак јама бациле 1.587 ливањских Срба међу којима је било 248 деце до шест година и 225 од шест до осамнаест година. Заједно са њима крај у ливањским јамама дочекало је око шездесетак Срба из суседног Дувна и тридесетак Срба из Далмације.⁵⁰

У чељустима јама Kamiшница нестало је 210 Срба, Равног доца 163, Пролошке јама 466, на Барјаку у Челебићу 370, у Бикиши 46, Развали 80, Тушници 36, Самограду 28, Провалији 13, Сухачи 9, Лиснићу 5, Пропунти 3, Трњацима 49, Боровој глави 4. У шуми Копривница између Бугојна и Купреса, на Малим вратима, убијено је 49, а мало даље у Кожварицама још 11 ливањских Срба.⁵¹ У тим јамама нестала су цела српска села, засеоци, родови, породице. Заувек је нестало Срба из старих насеља: Биле, Главице, Голињева, Лиштана, Оцака, Подгреде, Поточана, Потока, Прилуке, Горњих и Доњих Рујана, Смрчана, Срђевића и Грбореза.⁵² Тога лета заувек је истребљено 59 старих српских родови и 90 породица. Из рода Пажина за три летња месеца 1941. године убијено је 161 чељаде, Ерцега 126 чланова, Лалића 116, Вујановића 97, Бошковића 74, Радета 63, Ждера 60, Црногораца 58, Козомара 55, Киса 54 члана...⁵³

Демони подземног света што се стере испод ливањског краја најгласније су се објавили у самостану Горица код Ливна одакле се почетком лета те страшне 1941. године, испред олтара, верницима католицима обратио фра Срећко Перић: "Браћо Хрвати, идите и кољите све Србе. Најприје закољите моју сестру која је удата за Србина, а онда све Србе одреда. Кад овај посао завршите дођите код мене у цркву, гдје ћу вас исповједити, па ће вам сви гријеси бити опроштени."⁵⁴ Овај поклич Срећка Перића подржавало је свих двадесетак редовника самостана Горице/⁵ И фра Божо Шимлеша, католички свећеник у Лиштанима и Горњим и Доњим Рујанима је у "цркви за вријеме мисе народу казао да је дошао час кад све Србе треба побити".⁵⁶ Придружили су му се и други ливањски фратри: фра Боривоје Мач и фра Боно Гребенаровић.⁵⁷ Усташке зликовце духов-

но су подржавале и редовнице ливањског самостана Светог Винка: Доминика Шепаровић, Малвина Малиновић, Изака Дуки, Велеслава Шипушић, Летиција Петрак, Теофанија Прцела, Донатела Шабић, Грацијела Јукић, Џецилија Филипи и Отилија Јукић.⁵⁸

Сатанске силе доњег света, посредством својих слугу католичких свећеника, помрачиле су ум ливањских католика и пробудиле и размахале у њима свирепост и жеђ за људском крви. Таласом зла -сведоче Марија Богуновић и Љубо Црногорац - прожети су многи Ливњаци до јуче наизглед обични, мирни људи и трпељиве комшије: "др Уремовић Драго, адвокат; Кајић Владо, трговачки помоћник; Слијепчевић Владо, власник аутобуса; Лиовић, логорник који је дошао из емиграције; Јазво Јоко, општински начелник у Ливну; Черво Иво, гостионичар; Готовац Стипо, гостионичар, и његов син; Франић Чоко, трговац, и његових петоро браће; Лисица Бошко, поседник, и његова четири брата; Каић Крешо и Драго, учитељи основне школе које је школовало српско просветно друштво "Просвјета" у Сарајеву; Каић звани "Џици" са својом браћом Крстаном и Бошком; Долић Никола и Мијо, ткаци; Тустовић Владо, бивши намештеник Војно-техничког завода у Крагујевцу; Каић Нико, трговац; Тадић Станко, пекар; Грабовац Звонко, општински бележник; Павичић Раде, учитељ, и његова сесетра Павичић Ковиљка, кројачица; муслимански хоџа, којему не знамо име, а који се за време Југославије прозивао Србином; Чакар Смајо, месар; Јарић Циганин и трговац сгоком - сви из Ливна; Чечија сељак из Суваче, који је са Павелићем био у емиграцији; Франић, Перајица и Бараћ, шофери из Губера, те многи други чија имена не знамо. Може се мирне душе казати да су сви Хрвати и муслимани што суделовали, а што одобравали покол Срба, осим врло малих изнимака. Усташком покрету у овом срезу придружили су се и у њему одушевљено супјеловали сви домаћи Цигани".⁵⁹

Међу злочинцима предњачио је Јаков Водопија и његов рођак Анте Водопија. По злу су остали запамћени Бо-

жо Ђенана из Горњих Рујана, кољач Петар Катанић, родом из Далмације и Мирко Перанда. У бацању Срба у јаме учествовала је и већина сељака ливањских католичких села, а међу њима су предњачили Илија Пашалић из Челебића, Јако Пашалић из Доњих Рујана и Нико Јурета. Злочине су усмеравали локални политичари, прваци Хрватске сељачке странке, Мирко Чондрић Бико и Иван Чолан.⁶⁰

У проклетом Лијевну и његовој околини догодио се јединствен пример у историји злочина -у јаме су масовно бацане живе жртве! Комшије које говоре истим језиком, али су друге, католичке вере, решили су да истребе своје православне комшије. Ненадано и на превару испражњени су српски домови, засеоци, села, а према хлијевима, пропунтама, јамама кренуле су колоне српских жртава. Када би их довели на руб провалије, пред сама подземна ждрела, живе су их, једног по једног, гурали у бездан. Са посебном страшћу бацали су децу. Преживели очевици су касније причали да бачену децу "јама није хтјела, да им некаква невидљива небеска сила није дала да падну у јаму већ су попут листа лебђела над понором. Тек када би их погодили усташки меци нестајали су у њедрина јаме".⁶¹

Као и у песми "Гријеси Вида Жеравице", злочинци су се прво устремили на српске свештенике. Над јамом Сухача 7. јула 1941. године, са још десет парохијана, угледних сељака. убијен је четрдесетпетогодишњи свештеник Ристо Ђатић, парох из Губина. Његово убиство припремио је католички свећеник Божо Шимлеша, жупник из оближњих Лиштана.⁶² Пре него што ће га усташе убити и убацили у јаму поп Ристо се, попут Старог Вујадина, усправио: "Радите шта хоћете, али нећете докле хоћете! Стрељајте ме у чело, јер Србин се не боји смрти".⁶³ Неколико дана после тога његови парохијани сазнали су за злочин па су одлучили да крадом из јаме извуку поп Ристино тело и да га хришћански сахране. Усташе су им ту намеру осујетиле, а леш су полиле бензином и запалиле.⁶⁴ Овај поступак ливањских усташа користиће педесет година касније њи-

хови потомци, када ће током лета 1992. године полити бензином и спалити лешеве више ливањских Срба.

Неколико дана касније иста судбина задесила је и другог ливањског свештеника, проту Косту Станишића, кога су у ноћи између 11. и 12. јула ливањске усташе извеле из куће заједно са супругом Даницом и кћерком Смиљком, младом учитељицом и већим бројем ливањских Срба. Затворили су их у ливањску основну школу, а одатле их после извесног времена у групама камионима одвозили у село Пролог, до Пролошке јаме где су их живе бацили у провалију. Проту Косту и његову породицу одвезли су на губилиште 31. јула. Последњи из те групе гурнут је у јаму српски свештеник. Гледао је како му претходно у бездан бацају жену, па ћерку.⁶⁵

Није била поштеђена ни српска православна црква Успенија Пресвете Богородице сазирана 1858. године. Одмах по убиству протe Костe Станишића црква је оскрнављена паје тада личила "на ожалошћену мајку која је занијемала над мученичком смрћу своје дјеце. И она је била опљачкана и дјелимично оштећена, а парохијски дом бомбардован. Матице, домовнице, црквена архива и библиотека били су уништени".⁶⁶

Уз свештенике страдали су и народни прваци: др Душан Митровић, управник бановинске болнице у Ливну, Крсто Зубић, судија среског суда и адвокат Ранко Маргита. Њих су усташе 20. јуна 1941. године одвеле из Ливна у Плоче код Горњег Вакуфа где су их побиле.⁶⁷ После њих, 13. јула у шуми Копривници, између Купреса и Бугојна, убијено је још једанаест најугледнијих ливањских Срба, а међу њима био је и Милојко Кујунџић, потомак Луке и Косте Кујунџића.⁶⁸ Нешто касније убијена му је жена и два сина гимназијалца,⁶⁹ и тада је ова чувена породица затрta.

Поред ливањске православне цркве изасланици доњег света одабрали су у Ливну још једну грађевину у којој ће искалити свој демонски бес и свирепост. Била је то ливањска основна школа предодређена да буде место где ће се славити радост живота и где ће вечито одзвањати не-

вини дечији гласови. Али 11. јула 1941. године школа је претворена у логор за Србе где су довођене породице у којима је било деце која су колико јуче учила у тој школи. Придодато им је више десетина Срба доведених из Далмације, из околине Сиња и Врлике, а 28. јула почела су их одводити камионима у Пролог и тамо их бацати у Пролошку јаму. Тако осам дана. Злочинци нису мировали ни у самој школи, и ту су убијали Србе, а тела им закопавали у оближње ђубриште, или су у самој школи у неким иросторијама вадили поднице и испод њих закопавали лешеве.⁷⁰ Двадесет дана касније, 21. августа поново су почели да доводе у школу преостале ливањске Србе. Биле су то углавном жене и деце чије су главе породица побијене у првим покољима. Кад су их скупили, стрпали су их у један аутобус и одвезли у шуму Копривницу код Купреса, на Мала врата и тамо их искасапили. Деца су одсецали главе и њима се играли као лоптом, а онда су те главице бацали мајкама у крило, силовали су и девојчице, а трудницама у поодмаклој трудноћи секли стомаке и из њих вадили нерођену децу.⁷¹

Још једна школа у ливањском крају, у селу Челебићу, претворена је у људску кланицу. Ноћу 27. јула 1941. године усташе су дигле и- постеле најотреситије мушкарце из овог села, скупиле их у сеоској школи, а онда их одвели до оближње јаме Бакуше и све их тамо живе побацали у бездан. Из јаме су се за неколико дана извукла тридесет четири човека.⁷² Почели су да купе и преостале Србе из села, старце, жене, децу, њих 370, и све их довели у школу где су се ређале језиве сцене. Комшије католици са којима су Срби деценијама живели у истом селу, заједно орали њиве, косили ливаде, чували стоку, друтовали и пријатељевали, а неретко се међусобно женили и удавали, претворили су се у звери изобличених лица. На школском прагу, по врелом летњем сунцу, клали су и касапили све одреда, а када би им на ред дошле млађе жене или девојке, они би их, онако умрљана крвљу, претходно силовали. Када би се накупила гомила лешева, долазили су други са

запрежним колима и мртва тела возили до оближњег града Барјак и бацали их у јаму из које се доскора копао песак, а онда су лешеве прекрили слојем земље.¹³

Већину ливањских Срба, убијених у лето 1941. године, прогутала је тама безданих јама на ободу Ливањског поља. Веровало се да те јаме немају дна и да се из њих нико жив не може извући. Ливањски католици одлучили су да у поноре баце комшије Србе како би им приредили што страшнију смрт и како би се жртве што дуже мучиле. А над јамама у време злочина догађало се нешто необично што је збуњивало и саме злочинце. Ливањски Срби, суочени са ненаданим крајем, за тренутак би савладали смртни страх и за тренутак би погледали смрт чарним очима Старог Вујадина. Нашавши се у безизлазу, користили су једину могућност да се изборе за часну смрт - сами су скакали у јаме не дозвољавајући злочинцима да их тамо гурну. Неки од њих, који су имали срећу да тај скок преживе, и да их живе изваде из понора, сведочили су о тим тренуцима Буду Симоновићу. Када се Љуба Коњикушић из Доњих Рујана нашла пред смрћу над јамом Равни долац, одлучила је у магновењу да сама скочи у провалију. Један усташа, што се нашао поред ње, покушао је да је у томе спречи питајући је куда је кренула - онсовавши јој Свету Петку. Она му је у скоку у бездан довикнула: "Ево идем у јаму, сапела те Света Петка!"⁷⁴ Није дозволила да је баце у јаму ни трудница Стана Црногорац, него је сама скочила у таму.⁷⁵ И Даница Бошковић из Горњих Рујана сећала се тренутака када је сама скочила у јаму: "Боже како то чељаде протрне и обневиди, све мује исто - али у кућу, али у јаму. Искочих у страну и за тренутак видјех само оне доље испред јаме како су застали у чуду."⁷⁶

Неке од жртава које су тонуле у таму јама успевале су још у лету да се задрже на побочним стенама или ублаже пад захваљујући томе што су пали на оне што су који тренутак раније доспели на дно и својим телима им ублажили пад. Када би све жртве биле у јами, усташе би за њима у дубину бацале камење и бомбе. Упркос свему, неки су

успели да преживе. Из јаме Бикише код Чејгебића после неколико дана извађено је тридесет четири мушкарца,⁷⁷ из безданке Равни долац на падинама Динаре извучено је четрнаесторо људи,⁷⁸ са губилишта над Пролошком јамом спасао се један човек,⁷⁹ из јаме Самоград извукле су се три жртве.⁸⁰ Тринаест жена и један мушкарац, Глигорије Стојић из Доњих Рујана,⁸¹ провели су јами Равш долац међу лешевима "шест недеља и три дана".⁸² У том паклу, уз јауке умирућих, задах распајајућих тела, узгмизање милиона црва који су прекрили живе и мртве, дно и зидове јама, они су успели да преживе једући храну коју СУ налазили у торбама мртваца, пијући мокраћу из опанка, купећи крвљу улепљеним крпама росу са стена коју би онда цедили у уста.

И у таквим условима, у проклетом хлијезу, живот је покушавао да проклија испод гомила распајајућег меса. У подземљу, у тами јављали су се пупољци који су покушавали да олистају. Међу женама које су извађене из јаме Рави долац била је и Стана Лалић из Рујана, касније удата Црногорац. У јаму је доспела у осмом месецу трудноће, где су убрзо породила и родила девојчицу која је у јами поживела неколико дана.³³ С њом је била још једна трудница, Госпава Бошковћ из Чапразлпја. И она је у јами провела четрдссет пет дана и два месеца помто су је из подземља извадили родила је девојчицу којајој је поживела две и по године.⁸⁴

Злочини који су се догодили у Ливну и Ливањском пољу у лето 1941. године убрзо су добили књижевну обраду. Ужасе јама претопио је у сгихове песник Иваа Горан Ковачић који је у Ливно стигао из Гламоча почетком фебруара 1943. године. Ливно и околину у својим рукама држали су партизани у чијим је редовима Горан иначе био. Два месеца раније он је у Бихаћу почео да пише поему "Јама",⁸⁵ тешку оптужницу у стиховима, намењену будућности.

Остала су сведочења да је Горан "Јаму" довршавао седећи на камену на улазу у једну од три ливањске пећине, на

улазу проклетог хлијева што се налази у пристранку клисуре, неколико десетина метара изнад пећине Думана из које извире Бистрица. Због страха од италијанске и немачке авијације готово целокупно становништво Ливна за ведрих дана склањало се у пећине. Тамо је често одлазио и Горан. На самом извору проклетства, на граници између горњег и доњег света, између добра и зла, у једанаестерцу Дантеовог "Пакла" песник је сажимао у стихове казивања која би претходно чуо од недокланих усташких жртава.⁸⁶

Поему "Јама", према сведочењу др Душана Недељковића, Горан је завршио 10. фебруара 1943. године. Ноћ пре тога био је на неком народном збору у једном српском селу у Доњем Ливањском пољу. Тамо се срео са женом "ножевима избразданог лица и врата, коју је неки пастир из јаме извадио".⁸⁷ После збора заиграло се коло, а водила га је жена извађена из јаме. Као опчињен Горан се ухватио у коло до жене коловодје, а у колу се певао песма о недавним српским страдањима у јамама. По повратку у Ливно, песник је уз свећу, цептећи од узбуђења, завршио поему:

"Кад прва жртва почела да кркла,
чух меки удар, и месната врећа
падале дуго. Знао сам: у гркљан
долази први убод, међу плећа
други, а рука нагло жртву гурне
у јаму, гдје ће с другима да труне.

Нетко се мртво испред мене сложи
ил иза мене, рикнувши од страха,
а ја ударце силом свјести многих,
одбијајући пале истог маха,
мада сам сваког - што крикну, загрца -
ћутио као угриз у дно срца.

Човјек из јаме једно је ко дијете,
тек приклан, цикто језиво му гласак.
Стрепих да рачун мој се не помете.
Тад букну у дну бездана бомбе прасак.

Тло се заљуља. Клонуће ме свлада.
Нестала у спас последња ми нада."

А онда се један круг зла и проклетства затворио. Горанова "Јама" први пут је јавно прочитана 12. фебруара 1943. године под сводовима самостана Горице код Ливна. Поему је прочитао глумац Вјекослав Афрић, а први су је чули рањеници Четврте црногорске бригаде.⁸⁹ Догодило се то баш на оном проклетом месту са кога је проклетник фра Срећко Перић упутио проклети позив својим верницима Хрватима да покољу комшије Србе.⁹⁰

Пола века после усташких злочина, у лето 1991. године, над Ливном и Ливањским пољем, око Видовдана, Огњене Марије и Илиндана соларне силе као да су накратко најачале хтонске силе. Чини се да је, само за кратко, пресакло зрачење проклетства из ливањских пећина и пропунти. Тачно педесет година после страшног злочина створени су услови да потомци побијених ливањских Срба изваде из јама кости својих предака и да их сахране по законима отаца. У порти православне цркве Успенија Пресвете Богородице у Ливну почела је градња крипте у којој ће бити положене кости страдалника, извађене из усташких јама. Пре него што су почели да обилазе подземна ждрела и хлијеви ливањски Срби су се обратили старешинству самостана Горице са молбом да католички свећеници својим ауторитетом делују на католичке вернике како не би правили сметње Србима у њиховом науму. Из самостана је стигао потврдан одговор.⁹¹

Тога лета, од јуна до августа, Срби су, као у античким трагедијама крстарили ливањским крајем обилазећи усташке јаме. Предводили су их професор Душан Николић, иредседик Одбора за иренос костију, Мирослав Куртовић, сарајевски спелеолог и двојица свештеника - Мирко Јамеција, ливањски прото, и Младен Вукмановић, губински парох.⁹² У претраживању и вађењу костију из иетнаестак јама учествовало је око дв-¹- хил.аде људи међу којима је

био знатан број младића рођених у Србији и Војводини, потомака одсељених ливањских Срба, што су, испуњавајући завет својих старијих, дошли да помогну у овом послу.⁹³ Ујаме су се спуштале одабране групе младића. Њима би претходно Мирослав Куртовић одржао кратак курс како да сиђу на дно јама и како голим рукама да претраже сваки педаљ простора, да нађу сваку кост својих предака и да је ставе у најлонску кесу.⁹⁵

Најузбудљивије је било у јами Равни долац. Из те јаме после месец и по дана откако су бачени извађено је четрнаесторо људи. Тада је и измерена дубина јаме која је износила седамдесет пет метара. Срби су преживели тај лет у бездан, како сматра Мирослав Куртовић, захваљујући сплету чудних околности. Дно јаме било је благо закошено и на њему се у тренутку злочина напазио дебео слој сувог лишћа које су ваздушне струје, не зна се како, овамо донеле и скупиле. Све ове околности ублажиле су пад жртвама.⁹⁵ И у Равном доцу, али и у осталим јамама, нађено је више лобања жртава него што се очекивало. У јами Камиишници било их је око стотину више.⁹⁶

Упоредо са вађењем костију одмицала је градња крипте у близини цркве Успенија Пресвете Богородице, рађена према пројекту архитекте Ђоке Комада из Мостара.⁹⁷ Ницала је осмоугаона грађевина са мермерном гробницом у облику крста, а око гробнице у витринама крај зидова изложена су документа, фотографије и предмети убијених жртава. Многи изложени експонати нађени су у јамама приликом ископавања костију. На мермерним зидовима крипте била су уклесана имена ливањских Срба чије су кости доспеле у косгурницу.⁹⁸

Никада у његовој дугој историји, на проклето место Ливно није се излило толико светлости као 11. августа 1991. године, када су у новоизграђену крипту сахрањени посмртни остаци око 1.200 Срба извађених из ливањских усташких јама. Сахрани је присуствовао и патријарх српски, господин Павле, митрополит загребачко-љубљански Јован, епископ петровачко-бихаћки Хризостом, епископ

банатски Амфилохије, епископ сремски Василије." Испред свечане бине подигнуте између цркве и новоизграђене крипте били су поређани дрвени сандуци у којима су, као да су од тамјана, биле сунцу изложене кости српских жртава. На простору између бине, на којој је стајао српски патријарх Павле, и реда сандука са костима као пет каријатида стајало је пет српских старица у црнини које су такође пре пола века биле бачене у јаме, али им није било писано да тамо оставе кости. Извађене су живе из ада, наставиле су живот, а неке од њих рађале и децу. У овом космичком тренутку поново су се на овакав начин срели са својом децом, родитељима, браћом и сестрама, мужевима, комшијама и пријатељима с којима су накратко били поделили таму бездана.¹⁰⁰

Негде из прикрајка сва та збивања, вађење и поновно сахрањивање костију ливањских Срба, пратили су неки ливањски Хрвати који су у тим тренуцима, рукама што су пре пет деценија клале и бацале у јаме ливањске Србе, мирно стезале ручице својих унучића¹⁰¹ без икакве гриже савести, што ће уосталом за непуну годину потврдити и потоњи догађаји.

А на простору између цркве и крипте, око бине и костију окупило се неколико хиљада Срба. Они су дошли да сахране своје мртве и чују речи свог духовног поглавара, патријарха Павла који им је говорио: "Очински молимо своју духовну децу, православне Србе, да у свакој прилици и неприлици, па и у случају оружаних сукоба ширих размера у нашој земљи - што не дао Бог - поступају у духу свог историјског, светосавског и косовског опредељења, држећи се витешког чојства и јунаштва. Јер народу са толиким бројем светаца, мученика и за Крст часни заточеника, не приличи да икоме доносе неправду, а камоли да руше нечије богомоље и светиње, као што су то нама чинили људи без Бога и душе."¹⁰²

Девет месеци после сахране костију ливањских Срба у Ливно је поново прокључало проклетство. Опет су се у ливањским јамама, пропунтама и пећинама ускомешали

демони доњег света. Над Ливањским пољем, над клисуром изнад града, над градом за ливањске Србе почели су да се скупљају црни облаци. Тога пролећа 1991. године у суседству, у Книнској крајини, Лици, Банији, Славонији, после стварања Туђманове Хрватске, плануо је крвави ратни пожар чије су варнице почеле да прелећу преко Динаре на ливањску страну. Већина ливањских Хрвата и муслимана обукла је униформе хрватске војске. Синови и унуци некажњених усташких кољача из претходног рата поново су покушали да искористе нову историјску прилику да, настављајући посао који су пре пола века започели њихови преци, из Ливна и са Ливањског поља заувек искорене Србе. Поново су дојуче добре комшије католици и муслимани решили да искорене своје комшије Србе у чијим су се кућама већ почетком априла 1992. године почеле да разлежу мине, а испод српских кровова да лижу пламени језици. Хрватски челници су преко локалног радија позивали хрватско и муслиманско становништво да помогну како би се Србима заувек затро сваки траг.¹⁰³ Срби су се нашли у готово безизлазном стању чекајући да им се понови оно исто што им се догодило пре пола века.¹⁰⁴

Иако је само Ливно било претворено у логор за Србе у коме се нису могли слободно кретати, у граду су за њих била основана два додатна логора - војни и цивилни. И у овом случају, као и пре пола века, поновила се историјска иронија. Војни логор је отворен у ливањској основној школи која је носила име песника "Јаме" Ивана Горана Ковачића. Може се веровати да то Хрвати нису учинили намерно како би очували традицију, када им је пре пола века школа такође послужила као затвор за Србе, него је то учињено по некаквим подсвесним законитостима. Сви мрачни мисаони процеси и нагони у главама Туђманових ливањских Хрвата одвијали су се по истим законима који су пре пола века покретали свест њихових очева и дедова, Павелићевих усташа. Други, цивилни логор отворен је у ливањском затвору у кругу бивше полицијске станице. Кроз затвор су прошли готово сви ливањски Срби, без

обзира на пол и старост. Затваране су целе породице и у затворима су повдвргаване најстрашнијим мучењима и понижавањима усавршаваним претходних месеци у затворима Туђманове Хрватске. Иследници су приликом ислеђивања Срба ножевима засећали кожу, прикључивали их на електричну струју и смекшавали електро-шоковима. Изводили су их на стрељање, постављали их поред зида и пуцали им поред саме главе. Мучења над појединцима понављала бу се и по пет пута дневно.¹⁰⁵

Као и у песми "Гријеси Вида Жсравице", Хрвати су се устремили на цркву. На Видовдан, 28. јуна 1992. године минирани је звоник српске православне цркве Успенија Пресвете Богородице. Звона су се са треском срушила, а неко је однео иконе са олтара.¹⁰⁶ Минирана је и крипта у којој су ире непуну годину били сахрањени посмртни остаци Срба извађени из усташких јама, а кости су разбацане по улицама. Хрватски војници бирали су крупније и очуваније лобање којима су украшавали своја војна возила, причвршћујући их на хаубе, а на лобање су стављали шлемове бивше југословенске војске на којима се црвенила петокрака звезда.¹⁰⁷

Овакво стање најтеже су подносили они ливањски Срби који су пре пола века цреживели и иамтили усташке покоље. Многи од њих, док су одјекивале мине и док су гореле српске куће, чекајући када ће по њих доћи убице и одвести их, нису могли да издрже неизвесност па су дизали руку на себе. У својој кући обесила се шездесетогодишња Јања Лаганин. Обешла се и Анђа Јовић у чијој су се кући, ноћу када се то десило, чули непознати мушки гласови и вриска. Свој живот вешањем прекратила је Стана Рацо из населза Губер. Возач Миљивоје Мики Црногорац извршио је самоубиство под неразјашњеним околностима тако што се нашао у таласима реке Бистрице. У нервном растројству, после свађе са мужем, обесила се Дара Попарић. Због физичког злостављања нађена је у свом стану мртва Милена Пажин. И четрдесетпетогодишња Ружа Радета такође је осванула мртва у својој кући. Тешко се разбо-

лела и Ружа Пажин, али лекари из проклетог града у предворју три хлијева нису хтели да јој помогну због чега је убрзо умрла. Није било лекарске помоћи ни лека за старог Нику Рацу па је и он убрзо умро. Од туге је пресвисла Цвијета Чеко, Српкиња удата за Хрвата Славка Чеку. С њиме је изродила и подигла два сина који су обукли униформе Туђманове војске, а примесе нечисте, српске, мајчине крви настојали су да одстране невиђеном свирепашћу над Србима. Њихова мајка то није могла да издржи.¹⁰⁸

Учестала су и убиства парова у српском насељу Застине. Убијени су у својим домовима, често и у креветима старији супружници који из неких разлога нису могли да смогну снаге да се склоне из града. Под својим кровом убијени су Милица и Илија Михајло, Анђа и Рајко Шуњка, Стојан и Љубица Пажин и најстарији међу њима Милена и Милан Пажин. Из насеља Губер, из своје куће, одведени су супружници Веса и Манојло Радета, одвели су их у непознатом правцу комшије Хрвати из породице Чеко.¹⁰⁹

Заређала су и појединачна убиства. Први ливањски Србин који је изгубио живот у овом рату био је Миле Радоја. Њега су између Ливна и Гламоча 13. априла 1992. године убили ливањски Хрвати који су бежали у Ливно после стравичног пораза на Купресу. Два дана после тога, 15. априла у своме стану убијен је познати ливањски адвокат Владимир Митранић.¹¹⁰ Убијен је и наставник математике Милан Ждеро, а са његовим лешом поступљено је као и са телом попа Ристе Ћатића у претходном рату - поливен је бензином и спаљено. Мало касније у својој кући убијена је и Миланова сестра Милена Лаганин, мајка двоје деце. У њу су комшије испалиле осамнаест хитаца.¹¹¹ У свом стану у кревету убијен је и пензионер Милорад Црнчевић. Током тог кобног лета 1992. године убијени су и Илија Ђуран, Радован Марчета и возач Стојан Љубоја. Побијени су и младићи Недељко Лукић, Вјекослав Петровић, Зоран Видовић и Здравко Величковић. Најближе комшије Хрвати дошли су главе и електромеханичару Александру Арнауту. Убице су га претходно везале за радијатор у њего-

вој кући у Застину, а онда су кућу запалиле. После су дозволиле Александровом брату Драги Арнауту да претражи згариште где је нашао остатке сагорелих братових костију које је купио у путну торбу и закопао у башту поред спаљене куће.¹¹² У војном логору у Основној школи "Иван Горан Ковачић", приликом ислеђивања, убијен је трговац Миле Вујановић, а онда му је тело избачено кроз прозор.¹¹³ У истом затвору убијен је и Војин Ковачић, а леш су му усташе однеле у насеље Застине, полиле га бензином и запалиле. Убијен је и пољопривредни тсхничар Војко Рацо, а мало касније и Ненад Покрајац који је више година радио у Немачкој.¹¹⁴

Ни у овом рату наследници Вида Жеравице и бегова Фирдуса нису могли да заобиђу хлијеви по ливањском крају и да подземним демонима не принесу жртве. У лето 1992. године храњено је ждрело и утроба Двогрле јама код насеља Застине. Над овом јамом током тога лета, у глуво доба ноћи, као што су то уосталом чиниле усташе пре пола века, убијено је седамдесетак Срба, махом из Србије и осталих делова Босне и Херцеговине, а онда су им тела бацали у бездан. Били су то углавном грађевински радници, које је рат 1991. године затекао у приморју, на просгору од Дубровника до Ровиња. Они су тамо боравили радећи ситније грађевинске послове припремајући приватне куће и викендице за идућу грађевинску сезону. Појединачно схватани и затварани, испитивани и мучени по разним локалним затворима и логорима, онда су сви скупљени у злогласну сшштску "Лору", а почетком лета 1992. године њих неколико стотина власти Туђманове Хрватске испоручиле су Хрватима западне Херцеговине - у Томиславграду (Дувну) и Прозору, где им се губи траг. Њих седамдесетак у мањим групама упућени су у Ливно.¹¹⁵

У војном логору у Основној школи "Иван Горан Ковачић" још почетком рата преуређен је ходник поред физкултурне сале, где су изграђене посебне ћелије у које су затварани најтежи кажњеници. Ливањским Србима што су своје логорске дане проводили у учионицама, често у

онима у којима су седели као ђаци са својим иследницима, није био дозвољен приступ у те ћелије. Испоставило се да су у ове просторије ноћу, из основне школе у селу Поточанима, на средокраћу између Ливна и Томиславграда доводили тајанствене затворенике који су овамо сгизали из Томиславграда, а онда су их већ следеће ноћи одводили над Двогрлу јаму, природну безданку, тамо их убијали и тела им бацали у провалију. Претпоследња група, њих осморица, доведени су 10. августа, а нешто касније 26. августа доведена су још четворица. Њима је прикључен Србин из Ливна Бајило Гроф, ливањски Србин који није могао да отрпи мучења па је свом мучитељу Томиславу Гарићу узвратио, посувши га кофом воде и рекавши му да у њему могу све убити, али му не могу убити српско срце. Новопридошли кажњеници дуже су се задржали у школи па су их понекад ливањски Срби могли срести пред клозетима и са њима изменити понеку реч. У тој гругга коју су домаћи заточеници назвали "Србијанци" истицао се шездесетогодишњи Цветко Тишић рођен у једном селу у околини Лознице, бивши милиционер, радник у Француској и керамичар, стално настањен у Београпу, кога је рат затекао у околини Ријеке где се бавио керамичарским занатом. Међу њима био је и извесни Боро из Лознице, Велибор из Крагујевца. Драган из Србије - њима ливањски Срби нису запамтили презимена. Био је ту и Неђо Тица из околине Мркоњић Града и неки Шолаја, трговац стоком. Њих тринаесторицу су ноћу и?међу 18. и 19. септембра одвели до Двогрле јаме и тамо побили.¹¹⁶

И током 1992. године проклетник Вид Жеравица имао је доста наследника у проклетом Лијевну. Њихова злодела сразмерна су звањима која су имали у цивилном и војном логору. Управник у Основној школи "И?ан Горин Ковачић" био је Мухамед Ибрахимовић, бивши официр Југословенске народне армије, родом из околине Зворника. По бруталности према заточеним Србима истицали су се Драган Пејзер и Милан Бркић - обојица из Груда из Западне Херцеговинс. За њима није заостајао ни Јозо Станић из

Томиславграда, Ивица Брале из села Плоча код Ливна, Анте Жарко, придошлица из Сплита, Томислав Гарић из Ливна који је до избијања рата био полицијски инспектор, Бабо Јашарић, муслиман из приједорског краја, Звонко Андабак, родом из Рујана код Ливна, Ивица Чубела из Ливна, Јозо Болотин из Грбореза из ливањског села Сухаче. Најсвирепији је био један прави Немац, пристигао почетком рата из Немачке кога су сви звали "Швабо". Био је то суров наркоман и психопата који је убио чак и двојицу Хрвата.¹¹⁷

Цивилним логором у згради полиције управљао је Јозо Перић из Томиславграда, заменик му је био Исмет Каинац, ливањски муслиман. По свирепости се истицао још један имењак и презимењак управника логора - Јозо Перић, такође из Томиславграда. Срби које је он мучио добро су запамтили црни младеж на његовом лицу. По суровости није заостајао ни Јозо Ђурић, бивши ливањски полицијски иследник, Мићо Марелја, син Брозовог првоборца Јуре Мареле, Иван Римац из Томиславграда, Станко Вргоч, припадник војне полиције, Бранко Антуновић, Стипе Браун, Марко Прањић из Шуице и Илија Крезоз из Гламоча.¹¹⁸

У ливањским логорима Срби су остали све до 30. октобра 1992. године када су размењени за заробљене војнике хрватске војске.¹¹⁹ После тога дозвољено је и преосталим српским старцима и женама да оду из проклетог Лијевна, док је већина српске деце отишла из овог града још у марту 1992. године и сместила се код родбине широм Војводине и Србије. Тако је први пут у својој дугој историји Ливно остало без живих Срба.

На примеру проклетог Лијевна може јасно да се прати до које мере се поклапају мит и историјска стварност и како се чак и најновија историја одвија по законитостима мита. Све своје безумље двадесети век исказао је по древним митским правилима. У многим примерима стварност двадесетог века била је суровија од онога што је могао да замисли човек митских времена који је своја трагична

искуства стечена на ливањским просторима сажео у симболе као што су хлијев, крвави бик, црна краљица, Стари Вујадин, Вид Жеравица. Зло доњег света које се 1941. године исказало кроз усташке јаме и стварне догађаје превазишло је, по својој свирепости и обиму, све оквири које је био одредио мит. То се може рећи и за још пресну и сурову историјску стварност која се у ливањском крају збивала у лето 1992. године, на самом крају двадесетог века.

НАПОМЕНЕ

1. А. Ф. Гилфердинг, *Пушовање ио Херцеговини, Босни и Сшарој Србији*, Сарајево, 1972, стр. 324.
2. Јован Цвијић, *Карсна иоља Западне Босне и Херцеговине*, Географија карса, Сабрана дела Јована Цвијића, књига 7, Београд, 1989, стр. 91.
3. Петар Скок, *Енциклопјски рјечник хрватскога или српскога језика*, књига прва, Загреб, 1971, стр. 673.
4. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски мишолошки речник*, Београд, 1970, стр. 235.
5. Веселин Чајкановић. Доњи свет у јами, *О магији и религији*, Београд, 1985, стр. 149-153; *Мишолошки речник*, 110.
6. *Мишолошки речник*, 212.
7. Влајко Палавестра, *Народне приповјешке*, Етнолошка и фолклористичка иштитивања у Ливањском пољу, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологја, нова серија, свеска XV-XVI, Сарајево, 1961, стр. 267, 268, 281.
8. Исто, 268, 280.
9. О. Мирослав Џаја, *Са Куцешке висоравни*, Отиновци-Купрес, 1970, стр. 50.
10. Вук Стефановић Караџић, *Српске народне цјесме*, књига трећа, песма бр. 50.
11. Два ајдука на мукама, *Ерлгенски рукопис*, зборник старих српскохрватских народних песама, Никшић, 1987, песма бр. 168.
12. Вук, III, 50.
13. Натко Нодио, *Сшара вјера Срба и Хрватша*, Сплит, 1981, стр. 132-133.
14. Владимир Цветановић, *Неки елементи мишкогу лику Сшарине Новакаод Срба, Сшарина Новаки његово доба*, Зборник радова, Београд, 1988, стр. 203-205.
15. Др Илија Мамузић, *О очима и злу Сшарог Вујадина*, Народно стваралаштво, свеска 65. јануар-март, 1979, стр. 10.

16. Миодраг Павловић, "Стари Вујадин" или расправа о очима. *Нишисшли и свадбари*, Београд. 1977, стр. 83.
17. Исто, 83.
18. Исто.
19. Босанска вила, 1901, бр. 15-16, стр. 179.
20. Божо Маџар, *Покреш Срба из Босне и Херцеговине за вјерско ировјешну самоураву*, Сарајево. 1982, стр. 278.
21. Дејан Ђурковић, Босанска вила, књижевноисторијска студија, књига I, Сарајево, 1975, стр. 157, 258.
22. Бранислав Крсгић, *Индекс мошива народних иесам балканских Словена*, Неоград. 1984, стр. 584.
23. Бошко Деслица, *Сшојан Јанковић и ускочка Далмација*. Београд, 1991, стр. 13.
24. Иван Ловрић. *Ииљешке о цушу ио Далмацији Алберша Форшиса и живиш Сшисислава Сочивице*,. Загреб, 1948, стр. 206.
25. Исто. 206.
26. Данас у селу Жежевић код Врлике живи род Жеравица католичке вере. У време Другог светског рата борили су се у гинули у усташкој војсци, не признају своје православно порекло.
27. Душан Иванчевић, *Београдска шврђава и њене свешине*, Београд, 1970, стр. 87.
28. Исто, 82-86.
29. "Гријеси Вида Жеравице", Босанска вила, 1901, 15-16, стр. 179.
30. Исто.
31. *Енциклопјски рјечник*, 673.
32. Видети напис Јове Бајића, *Додирнушо само дно зла*, Православље, 15. април 1990, стр. 5. и реаговање на тај напис: др. фра Боне Врдољак, *Бездушно оклевање Шани самосшан*, Глас концила, 25. мај 1990, стр. 2.
33. Марио Петрић, *Географски и хисшоријски иреглед*, Етнолошка и фолклористичка испитивања у Ливањском пољу, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, нова серија, свеска XV-XVI, Сарајево, 1961, стр. 22-23.
34. Др Гавро Шкриванић, *Пушеви у средњовековној Србији*, Београд, 1979, стр. 60, 122; Константин Јиречек, *Трговачки пушеви и рудници у Србији и Босни у средњем веку*, Зборник Константина Јиричека, Београд, 1959, стр. 269.
35. Шкриванић, Путеви, 60.
36. Др Анто Бабић, *Из исшорије средњовековне Босне*, Сарајево, 1972, стр. 138-140.
37. Фра Маријан Богдановић, *Љетопис крешевског самосшана*, Сарајево, 1984, стр. 241.
38. Рафаел Брчић, Миле Богавац, *Љмвањош крајуреволуционарном радничком иокрешу и народноослободијшшчкој борби*, Ливно, 1979, стр. 11.
39. Исто, 11.
40. Др Душан Кашић, *Српска иравославна црква Усиенија Пресвеше Богородицеу Ливну*, Ливно, 1979, стр. 5.
41. Гилфердинг, *Пушовање*, стр. 326.

42. Кашић, *Православна црква у Ливну*, 4-5.
43. Исто, 5.
44. Брчић, Богавац, *Ливањски крај*, 11.
45. Кашић, *Православна црква*, 5.
46. Миле Недељковић, *Календар српских народних обичаја и веровања* 1995, стр. 233-234.
47. Нодило, *Сшара вјера*, 414-415.
48. *Српски мимолошки речник*, 414-415.
49. Саопштење Одбора за пренос костију у Ливну, август 1991.
50. Саопштење Одбора.
51. Исто.
52. Исто.
53. Исто.
54. Виктор Новак, *Ма%пит сптеп, иола вијека клерикализма у Хр-вашкој*, Загреб, стр. 651.
55. Атанашије Јевтић, *Великомученик Јасеновац*, 1990, стр. 192.
56. Документи о протународном раду једног дијела католичког клера, Загреб, 1946, стр. 651-652.
57. Исто, 272.
58. Исто, 348.
59. Јевтић, *Великомученик Јасеновац*, 192.
60. Јово Бајић, *Горана сч инашрисали конкрешни усшашки злочини*, Повеља, 1, 1986, стр. 137.
61. Будо Симоновић, *Огњена Марија Ливањска*, Београд, 1991, стр. 228.
62. Симоновић, *Огњена Марија*, 24-26.
63. Споменица православних свештеника - жртава фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби. Београд, 1960, стр. 143.
64. Јевтић, *Великомученик Јасеновац*, 182.
65. Споменица православних свештеника, 135.
66. Кашић, *Православна црква*, 27.
67. Милан Булајић, *Усшашки злочин геноцида*, књига IV, Београд, 1989, стр. 737.
68. Јевтић, *Великомученик Јасеновац*, 183.
69. Кашић, *Православна црква*, 25.
70. Јевтић, *Великомученик Јасеновац*, 182-183.
71. Исто, 185.
72. Симоновић, *Огњена Марија*, 68-71.
73. Симоновић, *Огњена Марија*, 123-131; Јевтић, *Великомученик Јасеновац*, 191-192.
74. Симоновић, *Огњена Марија*, 151.
75. Исто, 162.
76. Исто, 207.
77. Исто, 71-74.
78. Исто, 154.
79. Исто, 268-272.
80. Исто, 277.
81. Исто, 193-197.

82. Исто, 171.
83. Исто, 164.
84. Исто, 172.
85. Бајић, *Горана су инсиирисали усшашки злочини*, 136.
86. Исто, 136.
87. Др Душан Недељковић, *Друшшвеноисшоријска условљеноси у херцеговачком народном иевању данашње ирелазне епохе*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста у Мосгару и Требињу 1962, Сарајево 1963 стр. 181.
88. Исто, 181.
89. Вјекослав Афрић, *Како је сачуван рукоиис Горанове "Јаме"*, Народна армија, 30. јун 1961.
90. Бајић, *Горана су инсиирисали усШашки злочини*, 139.
91. Ј. Бајић, *Завјеш ирема сшрадалима*, Политика експрес, 8. август, 1991, стр. 12; Светозар Љубоја, *На дну пакла, Ослобођење*, 10. августа, 1991.
92. Исто,
93. Бајић, *Завјеш ирема сшрадалима*.
94. Љубја, *На дну пакла*.
95. Исто.
96. Бајић, *Завјеш ирема сшрадалима*.
97. Извештај Одбора за пренос костију.
98. Црква 1992, календар Српске патријаршије, стр. 32.
99. Б. Ђурица, *Сахрањене мошти 1.200 мученика*, Полигтака, 12. август, 1991.
100. Т. Бајић, *Да се зло не ионови*, Политика експрес, 12. август, 1991, стр. 7.
101. Симоновић, *Огњена Марија Ливањска*, 170; Ј. Бајић, *Да се зло не понови*.
102. У Пребиловцима. Гламочу и Ливну сахрањене српске жшшве уморене од усшаша шоком Другог свешског раша, Православље, 1. септембра, 1991, стр. 1, 5; Бајић, *Да се зло не ионови*.
103. Аушеничн<> сведочење изЛикна, Оцговор, избегличке новине, децембар, 1992, стр. 50.
104. Исто, 50.
105. Јово Бајић, *Оиеш "иноклешо Лијевно"*, Политика екшрес, 5. марта, 1994, стр. 5.
106. Исто.
107. Јово Бајић, *Нреме сшрашних злочина*, Политика експрес, 6. март, 1994, стр. 5.
108. Исто.
109. Исто.
110. Исто.
111. С. Пашалић, *Враишћу сс у Ливно*, Јавност, 12. јун, 1993, стр. 6; Бајић, *Време сшрашних злочини*.
112. Бајић, *Време злочина*.
113. Бајић, *Време злочина*: М. Шукало, *Живоуз албуме*, Ослобо\$ење (српско) 25. октобар, 1994. стр. 6.

114. Бајић, *Време злочина*.
115. Јово Бајић. *"Србијанце" су одвели у зору*, Политика експрес, 7. март. 1994, стр. 5; Јово Бајић, *Двогрла јама крије злочин*, Политика експрес, 17. јун, 1994, стр. 10.
116. Бајић, *Двогрла јама*; Бајић, *"Србијанце" су одвели*; ПоЈштика, читуље, 11. март, 1994, стр. 31.
116. Дванаесторицу "Србијанаца" и Милуна Бајица Грофа у ноћи између 18. и 19. септембра 1992. године над Двогрлом јамом побили су Томислав Гарић, Зденко Андабак, Марко Прањић и Мухамед Ибрахимовић. Ввди: Бајић. *"Србијанце" с\ одвели*: Политика, читуље, 11. март 1994.
117. Бајић, *Оиеш "ироклешо Лијевно"*.
118. Исто.
119. Б. Радојевић, *Комишије као целаши*, Вечерње новости, 4. новембар 1992, стр. 18.

Делови ове књиге раније су објављивани. Тако је *Предање о Свешом Сави забележено на иросиорима гдеје деловала Црква босанска* штампано у Повељи, 1-2, 1986; *Перунов ираг на Луио-главском језеру* објављен је у Обележјима, 3, 1985; *Ошигоиће код Бугојна завичај госиа Радина* такође је обелодањено у Обележјима, 2, 1988; *Крсна слава у Вуковску на Куиришкој висо-равни* појавила се у Расковнику, 57-58, 1989, док је *Балада "Шуичкиња Мара"* или *грађа за леи сриски роман* штампана у Српској зори, 7, 1993. Остали прилози објављују се први пут.

САДРЖАЈ

Предање о Светом Сави забележено на просторима гдејенекада деловала Црква босанска	7
Перунов траг на Лупоглавскомјезеру	27
Отигошће код Бугојна завичај госта Радина	37
Крсна слава у Вуковску.*	53
Христово рођење или обнављање младог сунца	69
Свадба и незвани свадбари - "вукови" и тркачи	83
Балада "Шуичкиња Мара" или "грађа за леп српски роман"	98
Једно предање о убиству Бега Љубовића	117
Проклетство проклетог Лијевна	135